

יחסי המלך עבדאללה וממשלת ישראל במלחמת העצמאות – בחינה מחודשת

(חלק ראשון)

אברהם סלע

מיתוס והיסטוריוגרפיה

א

מלחמות לעצמאות לאומית יוצרות את המיתוסים הפוליטיים שלהן, ומבחינה זו אין מלחמת העצמאות של ישראל יוצאת-דופן. אחד המיתוסים הפוליטיים המרכזיים של מלחמת העצמאות הוא מיתוס ההסכמה החשאית המוקדמת, או ה'קנוניה', בין הנהגת היישוב היהודי וממשלת ישראל לבין המלך עבדאללה בעניין חלוקת הארץ.¹ על-פי מיתוס זה, היו מהלכה ותוצאותיה המדיניות של המלחמה פועל יוצא של אותה הסכמה, שנתגבשה בידיעתה, ולמעשה בתמיכתה, של בריטניה, וזאת על-חשבון הערבים הפלסטינים ומתוך התנגדות משותפת לשאיפותיהם הלאומיות. שורשיו של מיתוס זה נעוצים בתדמיתו של המלך עבדאללה כסוכנה המובהק של בריטניה במזרח-התיכון ובשאיפותיו המסורתיות, הבלתי-מוסותרות, לספח לנחלתו את ארץ-ישראל, או לפחות את חלקה הערבי, במסגרת חזיתו לזכות בכתר שליט 'סוריה הגדולה'. מקור אחר למיתוס זה הוא קשרי שיתוף-הפעולה המדיני שנקמו בין עבדאללה לבין ראשי התנועה הציונית והיישוב היהודי מראשית שנות ה-30 ומפגש האינטרסים שנוצר ביניהם, מאז 1946, בעניין חלוקת הארץ והקמת מדינה יהודית. על אלה נוספו נסיבות ההתייצבות המוקדמת של חזית הלחימה בין צבאות שתי המדינות, תוך חלוקה למעשה של ירושלים ביניהן, וחידוש המגעים הדיפלומטיים בין המלך לממשלת ישראל באוגוסט 1948, שעה שהמלחמה היתה עדיין רחוקה מהכרעה בשאר החזיתות. סיומה של המלחמה בחלוקה למעשה של הארץ בין ישראל

* תודתי נתונה לגבריאל כהן, שהקדיש לי מזמנו ושיחף אותי ברעיונותיו בנושא זה וכן ליהושע פורת ולאורי ביאלר, שקראו את המאמר בגרסתו הראשונה והערותיהם סייעו לי בגיבושו הסופי; האחריות לדברים היא שלי בלבד.

1 'בר, בטחון ישראל: אתמול, היום, מחר, תל-אביב 1966, עמ' 125-135; וכן: A. Shlaim, *Collusion Across the Jordan*, Columbia 1988, pp. 122-159, 220, 233-238. שליים דוחה את טענתו של בר בדבר 'קנוניה' (אס-כי בר כלל אינו משתמש במונח זה, א"ס), אך שם ספרו ותוכנו אינם משאירים ספק באשר לגישתו. וראה עוד: S. Flapan, *The Birth of Israel: Myths and Realities* New York 1987: pp. 142-144; וכן: מ' רענן, 'קנוניה בירושלים', דבר השבוע, 23 בפברואר 1977, ראה ויכוח בסוגיה זו, בהשתתפות אלחנן אורן, מרדכי גזית ודן שיפטן, מערכות 311 (מארס 1988), עמ' 39-44; 313-312 (ספטמבר-אוקטובר 1988), עמ' 39-45; 314 (ינואר-פברואר 1989), עמ' 43-44.

המלך עבדאללה, 1948

לעבר-הירדן וחיפפתם של מגעים מדיניים בין המלך ליהודים, שראשיתם כבר לפני המלחמה, ואשר התפתחו לקראת סופה למשא-ומתן על הסכם שלום — כל אלה סיפקו לכאורה תימוכין וחיזוק נוסף לדימוי של הבנה מתמשכת בין שליט עבר-הירדן להנהגת היישוב ומדינת-ישראל. פרשנות זו זכתה לאחר המלחמה לאישור משני קצות הקשת הפוליטית בישראל כחלק ממאבקם בממשלה וכביטוי של אי-השלמה עם תוצאותיה המדיניות של המלחמה. מנקודת ראותו של הימין, שיוצג על-ידי תנועת החרות, הוחמצה במלחמה הזדמנות היסטורית להשתלט על כל הארץ, וזאת בגלל מורך ליבם וחוסר אמונתם של המנהיגים, ואף נטען כי נעשה ויתור בלתי-מוצדק וחסר כפרה על חלק מאדמת המולדת לטובת שלטון זר. אצל השמאל, שיוצג על-ידי מפ"ם, נתפרשה הימנעותה של ממשלת ישראל מכיבוש ירושלים כולה והשלמתה עם סיפוח הגדה המערבית לממלכת ירדן כעדות לקשר של הפיאודליזם עם האימפריאליזם, במזימה שנקמה — בהשראת בריטניה — עם המלך עבדאללה, סוכנה המובהק וסמל הריאקציה הערבית. ואילו הקומוניסטים, בהשפעת ברית-המועצות, הדגישו את קיפוח זכותו של העם הפלסטיני להגדרה עצמית במדינה ריבונית משלו בתוקף הקנוניה המשולשת של הציונות, הריאקציה והאימפריאליזם.²

בהיסטוריוגרפיה הערבית, שנכתבה בהשראת אויבי הבית ההאשמי בכלל ויריבי המלך עבדאללה בפרט, הפך מיתוס זה בסיס לכתב אשמה היסטורי חמור נגד המלך עבדאללה על

2 על טענות הימין, ראה: י' שייב (אלדר), מעשר ראשון, תל-אביב תש"י, עמ' 333-334; מ' בגין, השקפת חיים והשקפה לאומית, תל-אביב 1952, עמ' 38-39; הנ"ל, מצור, מיצר ומוצא, תל-אביב תשי"ד, עמ' 16-17; א' גולן וש' נקדימון, בגין, ירושלים 1978, עמ' 194. על טענות השמאל, ראה: מ' בנטוב, 'הרקע המדיני של מלחמת העצמאות', צ' רענן (עורך), צבא ומלחמה בישראל ובעמים, תל-אביב 1955, עמ' 832-848, 880; דו"ח על כרוז המפלגות הקומוניסטיות במזרח התיכון, אוקטובר 1948; תזכיר אגף החקר לשמעוני, 29 בנובמבר 1948, גנוך, 130/15/2569/15; א' תומא, יומיאת שעב, ת'לאח'ון עאמא עלא אל-אתחאד, חיפה 1974, עמ' 59-60, 63-64, וכן עמ' 67 ואילך.

בגידתו בעניין הלאומי-הערבי בפלסטין.³ יחסה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית הרשמית של המלחמה לסוגיה זו מורכב יותר. אף שאינה מתעלמת לחלוטין מקיומה של הבנה מדינית מוקדמת עם המלך עבדאללה, היא מייחסת לה השפעה שולית על מקבלי ההחלטות הישראלים ועל ניהול המלחמה ברמה המבצעית והאסטרטגית, ואף זאת רק בחודשים הראשונים של מלחמת האזרחים.⁴

העניין ההיסטורי בסוגיית יחסי הסוכנות היהודית וממשלת ישראל עם המלך עבדאללה במלחמת העצמאות משתקף בשורה של מחקרים בנושא זה שפרסמו חוקרים ישראלים בשנים האחרונות.⁵ השוני בין חוקרים אלה בגישה, בדגשים ובמידת ניצול המקורות הזמינים משתקף בחיזות השונות שלהם באשר ליחסי ישראל ועבר-הירדן במהלך המלחמה; ההבדלים ביניהם נוגעים הן למהותה של ההבנה המוקדמת בין הצדדים הן לעמדותיהם ותוכניותיהם בשלבים השונים של מלחמת העצמאות.

אילן פפה טוען כי ההסכם הבלתי-כתוב בין היהודים לעבדאללה על חלוקת הארץ קיבל כבר לפני סיום המנדט את גיבויה המלא של בריטניה, ועיצב למעשה את המפה הטריטוריאלית של ארץ-ישראל בסוף המלחמה. קיימת תמימות-דעים בין פפה לאבי שליים כי בריטניה היתה שותפה סמויה וערמומית בהסכמה הציונית-ההאשמית להכשיל את החלטת החלוקה של האו"ם ולמנוע הקמת מדינה פלסטינית. פפה גורס כי עבדאללה והיהודים לא הצליחו להגיע להסכם על ירושלים, ואת ההכרעה עליה השאירו לשדה-הקרב. פפה מאמץ למעשה את טענת האחים ג'ון ודוד קמחי כי המלך עבדאללה תכנן מלכתחילה לכבוש את ירושלים, כדי לזכות בהכרת העולם

3 עבדאללה את-תל, כארת' פלסטין: מדר'כראת עבדאללה את-תל, קאיד מערכת אל-קדס, עכו 1968. זהו ספר חשוב, בשל המסמכים המקוריים שבו, אולם כמקור היסטורי הוא בעייתי בכל הנוגע לתיאור חלקו האישי של הכותב או טענותיו החוזרות נגד המלך עבדאללה והפיקוד הבריטי של הלגיון בדבר 'קנוניה'. וראה תרגומו העברי, זכרונות עבדאללה את-תל, תל-אביב 1960. וחייד אד-דאלי, אסראר אל-ג'אמעה אל-ערביה ועבר אר-רחמן עואם, קהיר 1982, עמ' 259-288; אניס צאיע', אל-האשמיון וקז'ית פלסטין, צידון 1966.

4 'סלוצקי ואחרים (עורכים), ספר תולדות ההגנה, ג, חלק שני, תל-אביב 1972, עמ' 1638; בספר שהוציא צה"ל לאור, תולדות מלחמת הקוממיות, תל-אביב 1972, אין התייחסות כלל לעניין זה. בתגובה על דברים שהושמעו בסוגיה זו ביום עיון, שנערך בשלהי 1982, כיטל ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל דאז, יגאל ירין, את השפעת ההסכם עם עבדאללה — אם אכן היה הסכם כזה — על המלחמה, ראה: היערכות ה'הגנה' לקראת מלחמת העצמאות, תל-אביב 1988, חוברת עו, עמ' 90-91. ראה גם עדותו אצל שליים (לעיל, הערה 1), עמ' 236.

5 בין המחקרים החדשים שעניינם הוא יחסי הסוכנות היהודית וממשלת ישראל עם המלך עבדאללה יש להזכיר, נוסף על ספרו של שליים (לעיל, הערה 1), את החיבורים הבאים: ד' שיפטן, האופציה הירדנית, תל-אביב 1986; וכן: U. Bar-Joseph, *The Best of Enemies: Israel and Transjordan in the War of 1948*, London 1987; I. Pappé, *Britain and the Arab-Israeli Conflict, 1948-1951*, London 1988. שליים עשה שימוש בספרו במקורות שונים ומגוונים, כולל ראיונות עם אישים בריטים וישראלים. ספרו של פפה מבוסס במידה מכרעת על הארכיונים הבריטיים, ועושה שימוש חלקי ביותר בתעודות דיפלומטיות ישראליות ובמקורות ערביים. ספריהם של שיפטן ובר-יוסף מתבססים בעיקר על קובצי תעודות ישראליות ואמריקניות וכן על יומן המלחמה של בן-גוריון. הם אינם משתמשים כלל בארכיונים הבריטיים, ועושים שימוש חלקי בלבד במקורות ערביים. ראה גם: סלימאן מוסא, איאם לא תנסא: אל-ארדן פי חרב 1948, עמאן 1982 [להלן: מוסא], הספר הינו היסטוריה רשמית-למחצה של הלגיון הערבי במלחמת 1948. זהו מקור מהימן בדרך-כלל, וניכר בו שעשה שימוש במקורות רבים מאלה המופיעים בו. ראה גם: 'גלבר, 'מגעים דיפלומטיים טרם התנגשות צבאית: המשא-ומתן בין הסוכנות היהודית למצרים וירדן (1946-1948)', קתדרה, 35 (ניסן תשמ"ה), עמ' 125-162; א' סלע, 'מגעים מדיניים בין הסוכנות היהודית לבין ממשלות עבר-הירדן ומצרים בדבר הסכם על חלוקת ארץ-ישראל, 1946', הציונות, י' (תשמ"ה), עמ' 255-278; ממגעים למשא-ומתן: יחסי הסוכנות היהודית וממשלת ישראל עם המלך עבדאללה, 1946-1950, תל-אביב 1985.

הערבי בסיפוח שטחי ארץ-ישראל הערכיים.⁶ אשר על כן, משימתו הצבאית של הלגיון התמקדה מלכתחילה בירושלים ובפרווריה, וכבר לפני פלישת הצבאות הסדירים החלה למעשה ההתמודדות על השליטה בעיר.

דן שיפטן גורס כי ערב הפלישה נסוג המלך עבדאללה מן ההסכמה בדבר חלוקת הארץ בהצטרפו, בעיקר מתוך אילוצים בינערכיים, לקואליציה המלחמתית הערבית. המלך לא ניסה לפעול להכרעת ישראל אלא להשתלטות על המרחב ההררי שבין ג'נין לחברון, ולפיכך ריכז הצבא הירדני הפולש את עיקר כוחו באזור ירושלים ולאורך הדרך העיקרית ממנה אל השפלה, עד אזור לוד-רמלה. ואמנם, בחזית זו – ורק בה – התחולל עימות צבאי מלא בין ישראל לעבר-הירדן, שבו הכריע הכוח. עימות זה לא ערער את הבסיס המדיני להבנה האסטרטגית המוקדמת בין שני הצדדים, והם חזרו אליה בהדרגה לאחר קרבות 'עשרת הימים' (9-18 ביולי 1948). מכאן ואילך נהגה ישראל על-פי שיקולים מדיניים בעיקר, ואלה הכתיבו לה הימנעות מפעולה לכיבוש 'המשולש' והרחברון, כמו גם לכיבוש העיר העתיקה של ירושלים, כדי להבטיח את ריבונותה בעיר העברית ובפרוודור היבשתי אליה.

אורי בר-יוסף מוצא סימטריה בגישות ישראל ועבר-הירדן במהלך העימות הצבאי ביניהן; לאף אחד מן הצדדים לא היתה כוונה להיכנס לקרב עם הצד האחר. אם הקרבות פרצו לבסוף, היתה זו תוצאה של אי-הבנות, ערפול-קרב, העדר תקשורת וכשולן התיווך הבינלאומי. היתה זו טרגדיה של טעויות ולא תוצאה של תוכניות אסטרטגיות מפורטות. טענתו המרכזית של בר-יוסף, שלה שותף גם שליים, היא שהקרבות בין שני הצדדים התאפיינו מתחילתם בריסון עצמי ובחתימה ליעדים מוגבלים. גישה זו באה לידי ביטוי במיוחד בירושלים, שאותה ביקשו שני הצדדים לחלק ביניהם, בדיעה שכיבוש העיר כולה על-ידי אחד מהם עלול להביא לבינאומה. שליים גורס כי ה'קנוניה' בין עבדאללה ליהודים בדבר חלוקת הארץ ביניהם לא כללה את ירושלים, ולפיכך הפכה העיר לשדה-קרב. ההתנגשות הצבאית בין שני הצדדים לא היתה בלתי-נמנעת, והם יכלו להשיג את מטרותיהם סביב שולחן המשא-ומתן, אלא שהצד היהודי לא קלט את המסרים של הבריטים ועבדאללה, ונטה להעדיף פעולה בכוח. אך גם במהלך העימות הצבאי נותרו בעינם יסודות ההבנה האסטרטגית בין עבדאללה ליהודים מלפני המלחמה, יסודות שלא היו קיימים בין ישראל לשום מדינה ערבית אחרת. שליים ובר-יוסף שותפים בראייתם ביסודות אלה – בצד נסיבות ואילוצים מדיניים וצבאיים משתנים במהלך המלחמה – את הגורם לעיצוב אסטרטגיה של מלחמה מוגבלת בין שני הצדדים; וזו התפתחה, לאחר קרבות 'עשרת הימים', לכלל אסטרטגיה משלימה. שליים גורס כי על-מנת להבטיח את המשך השותפות עם עבדאללה, נמנעה ישראל ממתקפה על צבאות עבר-הירדן ועיראק ומכיבוש אזור המרכז ההררי בסתיו 1948, כשיכלה לעשות זאת מבחינה צבאית.

ההבדלים במסקנותיהם של חוקרים אלה ואחרים בנושא הנדון מהווים כשלעצמם סיבה מספקת לבדיקה מחודשת של פרשת העימות הצבאי בין ישראל לעבר-הירדן במלחמת העצמאות ומקומו במרקם ההיסטורי של היחסים ביניהן. לא פחות חשובים הם הפערים ברקע העובדתי-ההיסטורי שמציגים חוקרים אלה כבסיס למסקנותיהם. כך למשל, רק בר-יוסף,

6 ג' וד' קמחי, משני עברי הגבעה, תל-אביב 1973, עמ' 124-125.

ובאורח חלקי גם שליים, מתייחסים למערכת השיקולים, הלבטים והאילווצים שהיו כרוכים בהתפתחות העימות בין שני הצדדים בירושלים. למעט התייחסות חלקית של שליים ושיפטן להשפעות גומלין של המערכת הבינערבית, מתעלמים האחרים ממורכבות הזירה הצבאית ופיצולה. יתר על כן, אף אחד ממחקרים אלה אינו נותן דעתו על מקומם של הכוחות הערביים הבלתי-סדירים לפני הפלישה ולאחריה, אם בלחימה בפועל אם בשיקוליהם והחלטותיהם של הצדדים, עד שמתקבל לעתים הרושם כאילו כוחות אלה לא היו קיימים כלל.

מאמר זה מבקש לבחון מחדש את שאלת יחסי ישראל ועבר-הירדן במלחמת העצמאות, ובמרכזם את תקפותו של מיתוס ה'קנוניה', דרך הפריזמה של המערכה על ירושלים, ששימשה גם על-פי המחקרים הנזכרים לעיל — ציר מרכזי בהתנגשות הצבאית ביניהן. לשם כך תיעשה בחינה מדוקדקת של התפתחות יחסי שני הצדדים והרקע להחלטותיהם במהלך המלחמה, וזאת בפרספקטיווה אזורית של הזירה המדינית והצבאית, ותוך התייחסות לגישה ההיסטורית של המחקרים הנדונים ולמסקנותיהם. אם היתה הבנה מוקדמת או היה הסכם בלתי-כתוב עם המלך עבדאללה על חלוקת הארץ והתקיימה הידברות ישירה עימו, כיצד התפתח עימות מזוין עם צבאו, והאם היה עימות זה בלתי-נמנע? האם המלך הוליך שולל את ראשי הסוכנות היהודית או שהתנהגות צבאו היתה פרי השפעה בריטית? האם פעלו שני הצדדים על יסוד תוכנית-אב אסטרטגית, ואם לאו, כיצד התגבשה מציאות של חלוקה בין ישראל לעבר-הירדן למרות המלחמה, ומדוע השלימה ישראל עם שליטת הלגיון בעיר העתיקה ולא פעלה לכיבושה בשלב שבו היה בכוחה לעשות זאת? בהקשר זה עולה גם שאלת התיקוף ההיסטוריוגרפי של יחסי שני הצדדים: מתי חדלה ההסכמה המדינית-האסטרטגית בין עבדאללה ליהודים להתקיים לגבי כל אחד מהם? מתי הפכה המלחמה בלתי-נמנעת, ומתי החל העימות בפועל בין הלגיון הערבי לבין הכוחות היהודיים בירושלים? מתי עברו יחסי שני הצדדים שינוי נוסף, ממלחמה להשלמה?

טענתו המרכזית של מאמר זה היא כי התנאים והנחות היסוד, ששימשו, מאז קיץ 1946 בסיס להסכם הבלתי-כתוב בין עבדאללה לסוכנות היהודית בעניין חלוקת הארץ, השתנו באורח מהותי במהלך המלחמה הבלתי-רשמית (דצמבר 1947-מאי 1948), עד שהפכו את ההסכם למיושן ובלתי-מעשי. כבר באמצע אפריל 1948, נוכח הצלחת מתקפת ה'הגנה', נמצא המלך עבדאללה נגרר, ברצונו ושלא ברצונו, לסבך אילווצים והתחייבויות מדיניות וצבאיות סותרות, שצמצמו את חופש הפעולה שלו, ואילצו אותו לפעול במסגרת הקואליציה הצבאית הערבית וכמרכיב מרכזי בה. מכאן והלאה היתה ההתנגשות הצבאית בין הלגיון הערבי לכוחות היהודיים בלתי-נמנעת למעשה. לטענתנו, התערבות הלגיון בירושלים לא תוכננה מראש, אלא נפתחה עליו בכורח הנסיבות. מתוך שיקולים מדיניים בעיקרם ביקש הלגיון להימנע ממעורבות צבאית בירושלים, ועל-כן לא כלל אותה בתוכניותיו המבצעיות. גישה זו התבססה, מן הסתם, על ההנחה כי מתוך אותם שיקולים יימנע גם הצד היהודי מנסיון להשתלט על העיר. אם למרות זאת התערב הלגיון בקרבות בירושלים, הרי היתה זו תוצאה בלתי-נמנעת של המצב הצבאי, שנוצר בעיר עקב פעולות שנקטו הכוחות המקומיים — יהודים וערבים כאחד — ועקב ההשלכות המדיניות והצבאיות של מצב זה על המרכז הפוליטי בעבר-הירדן וכוחותיו בארץ-ישראל. הדבר משתקף כההליך התערבות הלגיון בירושלים, שנעשתה באיחור יחסי, תוך היסוסים בולטים

לחימה לילית בירושלים

ומחלוקת בין מקבלי החלטות, ועל רקע נתקים בתקשורת בין שני הצדדים והערכות מוטעות ביחס לכוונות היריב.

המערכה על ירושלים הינה אבן-בוחן בהתפתחות היחסים בין שני הצדדים היריבים במהלך המלחמה, משום היותה גורם מפתח במהלכי שני הצדדים במלחמת העצמאות, גם כאשר העיר עצמה לא היתה זירת הלחימה העיקרית ביניהם, כפי שמראים קרבות לטרון. בהקשר זה נודעת חשיבות מכרעת להתערבותו של הלגיון הערבי בקרב על ירושלים; היה זה מהלך אסטרטגי שהפך את העיר ומבואותיה לזירה שבה הושקע מאמץ המלחמה העיקרי של עבר-הירדן ושל ישראל עד תחילת ההפוגה השנייה. תוצאותיו של העימות בזירה זו חרצו את גורל העיר, וכמידה ידועה גם את גורל הגדה המערבית, עד 1967.

ב

להתנגשות עם הלגיון קדמה תקופה בת למעלה מחצי שנה שבה התנהלה מלחמת אזרחים בארץ-ישראל, תוך מעורבות בלתי-רשמית של מדינות ערב לצד הערכים הפלסטינים. במהלך מלחמה זו נוצרה מציאות צבאית ומדינית חדשה, שהעמידה בספק את אפשרות מימוש תוכנית החלוקה של האו"ם במלואה. בהעדר שלטון אפקטיווי בארץ-ישראל בחודשים האחרונים לשלטון המנדט, הצליחה ה'הגנה' ליטול לידיה את היוזמה במלחמה ולעבור, החל בראשית אפריל, למתקפה שמוטטה את הכוחות הערביים הבלתי-סדירים. המתקפה הצבאית של ה'הגנה' בששת השבועות האחרונים לשלטון המנדט (תוכנית ד') נועדה להבטיח שליטה בשטח שנקבע למדינה היהודית לפי תוכנית החלוקה, אך במהלכה נכבשו שטחים שחרגו במקרים אחדים מגבולות תוכנית החלוקה. הישגים אלה הגבירו את בטחונה העצמי של ההנהגה היהודית ביכולת העמידה של היישוב בעימות עם הערכים. הם גם הגבירו את הנטייה לנצל את ההצלחה

אחמד חלמי פאשא
והמופתי חאג' אמין
אל-חוסני

לשם הישגים טריטוריאליים נוספים, הן כמטרה לעצמה הן כחלק מההיערכות לקראת האפשרות הגרועה ביותר — פלישת הצבאות הערביים הסדירים לארץ.⁷

מן הצד שכנגד, במדינות ערב השכנות, התגבש בעקבות מלחמת האזרחים בארץ-ישראל קונסנזוס ציבורי ורשמי בדבר הצורך לפעול במשותף נגד המדינה היהודית שבדרך. התמוטטותם המורלית והצבאית של הערבים נוכח מתקפת ה'הגנה' וזרם הפליטים הערבים שביקשו מקלט במדינות השכנות, יצרו לחץ גובר מבית על הממשלות הערביות לפעול על-פי ציווי מוסרי-לאומי ולהיחלץ למאמץ צבאי משותף למען ערביי פלסטין. הישגיהם הצבאיים של היהודים והשלכותיהם על הערבים הפלסטינים האיצו את תהליך קבלתה של החלטת הפלישה. אך הם עוררו גם סימני שאלה לגבי עוצמת כוחם של היהודים, ולפיכך חייבו את הממשלות הערביות, משיקול צבאי גרידא, לשתף פעולה ביניהן כדי למנוע תבוסה.⁸

נתוני הפתיחה של המלחמה בירושלים התאפיינו במורכבות זירת הלחימה וריבוי הגורמים הנוטלים בה חלק, והדבר השתקף בתהליכי קבלת ההחלטות של הצדדים היריבים והדילמות שליוו אותם. זירת הלחימה היתה מורכבת, למעשה, משלושה מעגלים קונצנטריים, שבכל אחד מהם היה יתרון לצד אחר, ולנעשה באחד היתה השפעת גומלין הדוקה על תהליכי קבלת החלטות במעגלים האחרים:

1. מעגל פנימי שהיה מוגבל לעיר העתיקה של ירושלים, ובו התנהל מצור מתמשך על הרובע היהודי, כבר לפני הפינוי הבריטי. במעגל זה היה יתרון ברור לכוחות ערביים בלתי-סדירים של

7 ראה: דברי ש' שמיר בשיחתו עם קציני הלגיון, דין-וחשבון על פגישה עם קציני הלגיון בחתימת ש"ר (שלמה רבינוביץ), 3 במאי 1948, גנוך 130/02/2513/2; דברי גולדה מאירסון בפגישה עם המלך עבדאללה כליל 10-11 במאי, פרוטוקול ישיבת מינהלת העם, 12 במאי 1948, בתוך: מדינת ישראל — גנוך המדינה, מנהלת העם: פרוטוקולים, 18 באפריל-13 במאי 1948, ירושלים 1978, עמ' 40-44 [להלן: ישראל, פרוטוקולים].

8 עניין זה נדון בהרחבה בחיבורי, שאלת ארץ-ישראל במערכת הבינערבית, מהקמת הליגה הערבית עד פלישת צבאות ערב לארץ-ישראל, 1945-1948, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו, במיוחד בפרק השביעי.

משאית משוריינת
ביציאה מירושלים

מתנדבי 'צבא ההצלה' ולוחמי 'הג'יהאד הקדוש' הפלסטינים, שסרו למשמעתו של המופתי אל-חאג' אמין אל-ח'וסייני. אלה ראו בכל נסיון יהודי לפרוץ את הדרך מן השפלה לירושלים, או להרחיב את השליטה בעיר החדשה, איום ישיר על מאחזם בעיר העתיקה וסכנה של השתלטות יהודית על קודשי האסלאם שבה. יש להדגיש כי גם במהלך הקרבות היו הצדדים מודעים לרגישות הקהילייה הבינלאומית כלפי ירושלים וחששו מפני תגובתה במקרה של פגיעה במקומות הקדושים.

2. מעגל אמצעי שהוגבל למלחמה על השטח העירוני בירושלים ולמן השבוע האחרון של אפריל (מבצע 'יבוס') בלט בו יתרון יחסי לצד היהודי. אלא שיתרון זה לא היה יכול לבוא לכלל מימוש מלא, אם בעיר גופה אם בדרך אליה, עקב מגבלות כוח והמשך נוכחות הצבא הבריטי. הצבא הבריטי התערב בכוח למנוע את כיבוש שיח' ג'ראח על-ידי ה'הגנה', כדי להבטיח שציר התנועה הראשי צפונה יישאר פתוח לקראת נסיגתו הצפויה עם סיום המנדט. מכל מקום, השמירה על המאוז היהודי בירושלים היתה כרוכה בהשקעה יקרה ומתמשכת של משאבים צבאיים וכוח-אדם; כל אלה נדרשו לפריצת המצור, שהטילו כוחות ערביים מקומיים וסדירים-למחצה על מבואות ירושלים, ולקיום גישה יבשתית בטוחה אל העיר, שהיתה מבודדת מריכוז האוכלוסייה היהודי העיקרי בשפלה. מסוף אפריל ריכו 'צבא ההצלה' את מאמציו בסיוע ללוחמים המקומיים בירושלים, וחסם בהצלחה את הדרך אל העיר באזור לטרון ושער-הגיא. הדבר הדגיש את יחסיות היתרון הצבאי המקומי שהשיגו היהודים בירושלים ואת האיום שנשקף לעיר העברית עם כניסתם לפעולה של כוחות הפלישה. במובן זה היתה לאיום הערבי החיצוני על ירושלים השפעה ממריצה על המאמץ הצבאי היהודי להרחיב בהתמדה את השליטה בכל חלקי העיר ולהבטיח את חופש הגישה אליה מן השפלה. האיום הערבי על ירושלים העברית נתפס כבעל משמעות לאומית ראשונה כמעלה. זאת משום שלבד מהמשקל הנכבד של אוכלוסייתה בת כ-100,000 התושבים — כשישית מכלל יהודי הארץ — לא יכלה ההנהגה המדינית-הבטחונית הישראלית להתעלם מחשיבותה המוסרית והדתית של ירושלים כלב ליבה של הקהילה הפוליטית של יהודי הארץ. מנקודת ראותו של בן-גוריון היתה ירושלים העברית שקולה למעשה כנגד כל שאר היישוב

היהודי, והגנתה נתפסה כעניין של חיים או מוות למדינה היהודית. לגישה זו של מצביא המלחמה הישראלי, שנתפסה בעיני מבקריו כ'דיבוק', היו השלכות מרחיקות לכת על החלטות המלחמה בחזית הלגיון.⁹

3. מעגל חיצוני שהקיף את כל הארץ, והתאפיין החל באמצע אפריל בהתמוטטות צבאית ומורלית של האוכלוסייה הערבית וכוחות המתנדבים הסדירים-למחצה, שהיו מאורגנים בצבא ההצלה בפיקוד פאוזי אל-קאוקג'י, ופעלו בחסות הליגה הערבית. מבחינה מעשית החלו ההכנות הערביות להתערבות הצבאות הסדירים בארץ-ישראל רק לקראת סוף אפריל, אך גם בשבוע האחרון לשלטון המנדט עדיין לא היה ברור מי מהמדינות הערביות תשתתף בפלישה ובאיוז עוצמה. מנקודת ראותה של ההנהגה היהודית היתה שאלה זו בעלת חשיבות מכרעת במיוחד במה שנוגע ללגיון הערבי בשל המוניטין שיצאו לאיכות ציודו, מפקדיו הבריטים וחייליו ועל הכל — הברית בין עבר-הירדן לבריטניה. למרות הישגי ה'הגנה' במלחמה נגד הכוחות הבלתי-סדירים, לוותה ההחלטה על הכרזת המדינה בחששות כבדים. ראשי המטה הכללי העריכו את סיכויי עמידתו הצבאית של היישוב במערכה כוללת נגד הצבאות הפולשים כשקולים.¹⁰ ואמנם, השבועות הראשונים של המלחמה, עד ההפוגה הראשונה, היו קריטיים מבחינת היישוב היהודי, ועמדו בסימן מאמץ עליון לבלימת הכוחות הערביים הפולשים.

חזית הלחימה התאפיינה בריבוי הגורמים הערביים המשתתפים במלחמה, הן כצבאות סדירים הן ככוחות מתנדבים, ובפיצול חריף של קואליציית המלחמה הערבית. היחסים בין הממשלות הערביות עמדו בסימן מחלוקות ויריבויות קשות, דבר שהשתקף בהעדר הסכמה ביניהן על יעדי המלחמה והדרכים להשגתם, גם אם מבחינה פורמלית הסכימו על פיקוד משותף. הכוחות הסדירים, כמו גם 'צבא ההצלה' של המתנדבים, פעלו כל אחד תחת פיקוד משלו, ורק לעתים נדירות קיימו ביניהם תיאום מבצעי. חומרת הפיצול בלטה במיוחד בירושלים, שבה לא היתה לאוכלוסייה הערבית נציגות רשמית מוסמכת, בעוד בעיר פועלים כוחות שונים של לוחמים מקומיים ומתנדבים מארצות-ערב, ללא תיאום או פיקוד משותף.

מהבנה אסטרטגית למלחמה

תוכניותיו של עבדאללה

מראשית שנות השלושים התפתחו קשרי שיתוף-פעולה בין ראשי היישוב היהודי והסוכנות היהודית לבין האמיר עבדאללה, ששלט בעבר-הירדן בחסות בריטניה. קשרים אלו, שלא היה להם אח ורע ביחסי היישוב היהודי עם שליטים אחרים במדינות השכנות, ניזונו משורה של אינטרסים כלכליים וגיאופוליטיים משותפים. ביסודם עמדו חולשה ובדידות פוליטית של שני הצדדים בזירה האזורית והתנגדות עמוקה למנהיגות הלאומית הערבית-הפלסטינית בראשותו של אמין אל-חסייני ולמטרותיה המדיניות. הקשרים בין הסוכנות היהודית לבין עבדאללה, כמו גם ההבנה

9 ראה להלן, הערה 154. תיאור פחות ביקורתי של גישת בן-גוריון ראה: מ' ברזוהר, בן-גוריון, תל-אביב 1978, עמ' 761-766.

10 ישראל, פרוטוקולים, עמ' 67-69.

יחסי המלך עבדאללה וממשלת ישראל

ביניהם, סבלו מראשיתם מחולשה מהותית. הם התבססו על קשרי אמון עם המלך בלבד, באמצעות אנשי חצר בודדים שהיו בסוד המגעים. אישי מפתח בממשלו של עבדאללה או בקרב העלית העבר-ירדנית לא היו שותפים לקשר זה, או הסתייגו ממנו, והדבר נתן את אותותיו בקושי של המלך לממש את סיכומיו עם הסוכנות היהודית בפעולה מדינית.¹¹

מקיץ 1946 שררה הבנה עקרונית בלתי-כתובה בין הנהלת הסוכנות היהודית למלך עבדאללה כי במקרה שיוכרע בעד פתרון של חלוקת הארץ לשתי מדינות, יספח עבדאללה את החלק הערבי לממלכתו, בעוד היהודים יקימו את מדינתם בחלק המיועד להם.¹² הבנה זו לא כללה שום צורה של סיוע הדדי בהגשמת הסיפוח או הקמת המדינה היהודית, כשם ששני הצדדים התחייבו אהדדי להימנע מכל הפרעה לצד שכנגד לממש את חלקו. להבנה זו ניתן תוקף מחודש בפגישת גולדה מאירסון (מאיר), ממלאת-מקום ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, עם המלך עבדאללה בנהריים ב-17 בנובמבר 1947, שבועיים לפני החלטת העצרת הכללית של האו"ם על חלוקת הארץ והקמת שתי מדינות, יהודית וערבית.¹³

עבדאללה לא הסתיר מעולם מבני שיחו היהודים את חתירתו לספח לנחלתו את כל ארץ-ישראל, כחלק משאיפתו לעמוד בראש איחוד אזורי שיקיף את כל חלקי 'סוריה הגדולה'. במסגרת איחוד זה היה מוכן להבטיח ליישוב היהודי אוטונומיה נרחבת, ובפגישה בנהריים אף דיבר על 'רפובליקה יהודית עצמאית', כחלק מפרוצדורה תחת השלטון ההאשמי. אולם עבדאללה היה מציאותי די הצורך להכיר במגבלותיו המדיניות והצבאיות, בתלותו בבריטניה, בכוחם של היישוב היהודי והתנועה הציונית ובנחישות שאיפתם למדינה עצמאית. הוא היה מוכן אפוא להשלים עם הקמת מדינה יהודית בחלק מארץ-ישראל, בתנאי ש'החלוקה לא תבייש אותו', כפי שהתבטא באוזני מאירסון בנהריים. עבדאללה לא פירש אז את כוונת דבריו, וממילא נשאה השיחה אופי כללי ועקרוני, מבלי להיכנס לפרטים, כגון: גבולות, מעמד ירושלים, או גורל מפעלי האשלג והחשמל המשותפים.

הפגישה בנהריים נערכה בשעה שהמלך שפע בטחון בעצמו ובעמדת הכוח שרכש כלפי יריביו במחנה הערבי, כמי שעתיד למלא את התפקיד הצבאי המרכזי, ואולי היחיד, בארץ-ישראל עם סיום המנדט ויציאת הבריטים. תחושת בטחון זו של עבדאללה ניזונה מתוצאות דיוני מועצת הליגה הערבית שהתכנסה בעאליה שבלבנון ב-7 באוקטובר 1947. על הפרק עמד הצורך בגיבוש המדיניות הערבית הקיבוצית נוכח הודעת שר-המושבות הבריטי, ב-26 בספטמבר, כי בהעדר פתרון מוסכם בין היהודים לערבים, מתכוונת ארצו לסיים את המנדט ולסגת מארץ-ישראל בהקדם האפשרי. כינוס מועצת הליגה עמד בסימן דחיית דרישותיו העיקריות של המופתי אל-חוסייני — הקמת ממשלה פלסטינית ופתיחה מיידית בהתקוממות מזוינת. יתר על כן, בלחץ ראשי ממשלות עיראק ועבר-הירדן אומצה התפיסה בדבר הפעלת כוחות סדירים בארץ-ישראל עם תום המנדט,

11 ראה, למשל, במאמרי ב'הציונות', לעיל, הערה 5.

12 על המגעים וההבנה בעניין החלוקה ראה: סלע, לעיל, הערה 5; גלבר, שם.

13 'שיחה עם המלך עבדאללה', 17 בנובמבר 1947, אצ"מ S25/4004. גרסה שונה במקצת על תוכן השיחה ראה: A.S. Kirkbride, *From the Wings: Amman Memoirs, 1947-1951*, London 1976, pp. 4-5. דיווח של קירקברייד על השיחה למשרד-החוץ. מוסא מצייין שעבדאללה הציע ליהודים אוטונומיה בממלכה ירדנית-פלסטינית מאוחדת תחת כתר, כשבועיים לפני החלטת האו"ם על החלוקה, ראה: מוסא, עמ' 77.

למורת-רוחם של המופתי וממשלת סוריה.¹⁴ על רקע הודעתו המפורשת של ראש-ממשלת מצרים, מוחמד נוקראשי פאשא, כי הצבא המצרי לא ישתתף במלחמה בארץ-ישראל, היתה משמעותה המעשית של תפיסה זו הכרה בתפקיד הראשי של צבאות המדינות ההאשמיות, המאורגנים והמתקדמים שבצבאות ערב, ובראש וראשונה בתפקידו המרכזי של הלגיון הערבי. החלטה זו העניקה לעבדאללה יתרון בולט, משום שמרבית חיילי הלגיון הערבי קיימו נוכחות קבועה בארץ-ישראל, שם הועסקו במשימות אבטחה תחת פיקוד ממשלת המנדט. ביטוי להכרה בתפקיד שנועד ללגיון הערבי במסגרת תפיסה זו ניתן בביקורים שערכו ראשי המשלחות הערביות לכינוס מועצת הליגה, עם סיום דיוניהם, בעמאן. בביקוריהם ביקשו לקבל את אישורו של עבדאללה להחלטותיהם בדבר היערכות כוחות צבא ערביים סדירים על גבולות ארץ-ישראל.¹⁵

הפגישה בנהריים והעמדה שנקט המלך ההאשמי בזירה הבינערבית נגד פתיחה בפעולות לוחמה בלתי-סדירה בארץ-ישראל היו חלק ממאמץ דיפלומטי מקיף, שנועד להכשיר את הקרקע לסיפוח החלק הערבי של הארץ לממלכתו עם סיום המנדט הבריטי. במובן זה נודעה, מבחינת עבדאללה, חשיבות רבה לסיכול כוונות מתנגדיו במערכת הבינערבית ולאישורה מחדש של ההסכמה עם הסוכנות היהודית בעניין חלוקת הארץ ביניהם. אך מעל הכל חתר עבדאללה לתיאום מדיני עם ממשלת בריטניה ולהשגת תמיכתה המדינית והחומרית בתוכניתו, בהיותה תנאי הכרחי למימוש מטרותיו בארץ-ישראל. זאת משום שלבד מהיותה ממשלת המנדט בארץ-ישראל, היתה בריטניה בעלת-בריתו הרשמית ופטרונו של המלך, ונשאה בהוצאות הפעלתו וצידודו של הלגיון הערבי שמרבית חייליו הועסקו, כאמור, במשימות בטחון שוטף בארץ-ישראל, כשהם נפונים לפיקוד בריטי ישיר. יותר ממחצית המענק השנתי הבריטי לעבר-הירדן (1.3 מתוך 2 מיליון ליש"ט) נחשב לתשלום עבור שירותי הלגיון בארץ-ישראל, והשאר היה מענק שנועד לאפשר למלך להחזיק את צבאו ברמה נאותה, כדי שיוכל למלא את התחייבויותיו על-פי התווה האנגלו-ירדני.¹⁶ זאת ועוד, לפי תוכנית הפינוי הבריטי מארץ-ישראל, שעקרונותיה סוכמו בנובמבר 1947, היה על יחידות הלגיון הפועלות בארץ לסגת לעבר-הירדן לפני סיום המנדט.¹⁷ הניתוק הצפוי ממחנות הצבא ומן המערך הלוגיסטי של הצבא הבריטי בארץ-ישראל, ששימשו גם את הלגיון הערבי, חייב היערכות וארגון חדשים של הצבא הירדני מבעוד מועד, כדי להכינו לקראת כניסתו מחדש לארץ-ישראל עם סיום המנדט.

כבר באוקטובר 1947 פנה עבדאללה לשר-החוץ ארנסט בוויין (Bevin), באמצעות הציר הבריטי

14 על הכינוס ותוצאותיו ראה: ח'לדון סאטע אל-חצרי (עורך), מד/כראת טה אל-האשמי, ב: 1942-1955, ביירות 1978, עמ' 156-166; עראק, תקריר לגנת אל-תחזיק אל-ניאביה פי ק'זית פלסטין, בגדאד 1949, עמ' 66-67, 123-133 [להלן: ועדה פרלמנטרית]. תזכיר של קייבל (Cable), 15 באוקטובר 1947, PRO, FO 371/61886/E10349; אוונס (Evans) למשרד-החוץ 10 באוקטובר 1948, PRO, FO 371/61530/E9472; אל-אהראם, 10 ו-19 באוקטובר 1947.

15 על הביקורים ומשמעותם ראה: ועדה פרלמנטרית, עמ' 67-68; מברקי קירקברייד למשרד-החוץ, 14 באוקטובר 1947, PRO, FO 371/61882/E9639; 15 באוקטובר 1947, שם, E9640. ראה גם מכתבו של קירקברייד לבארוז (Burrows), 3 בנובמבר 1947, PRO, FO 371/61836/E10611.

16 תזכיר של בארוז, 28 בנובמבר 1947, PRO, FO 371/61294/E10806.

17 ניתוח מפורט של תהליך קבלת ההחלטה הבריטית לסיים את המנדט וגיבוש תוכנית הפינוי מארץ-ישראל ועקרונותיה פורסם לראשונה במאמרו הנרחב של ג' כהן, 'מדיניות בריטניה ערב מלחמת העצמאות', י' ואלך (עורך), היינו כחולמים: קובץ מחקרים על מלחמת הקוממיות, גבעתיים 1985, בעיקר עמ' 155-166.

יחסי המלך עבדאללה וממשלת ישראל

בעמאן, סר אלק קירקברייד (Kirkbride), כנסיון לברר את מידת נכונותה של הממשלה הבריטית לתמוך בתוכניתו בארץ-ישראל.¹⁸ במאמציו אלה זכה עבדאללה לתמיכה מלאה של קירקברייד, ששימש סניגור נלהב לשאיפותיו בארץ-ישראל, ועשה מאמץ ניכר להנחיל את גישתו לממונים עליו בלונדון. יחסי האמון האינטימיים שטיפח ב-27 שנות היכרותו עם המלך ושריו והיותו מוותיקי השירות הקולוניאלי, ולא פקיד טיפוסי של משרד-החוץ, הם המסבירים את השקפתו יוצאת-הדופן בין נציגי בריטניה במזרח-התכון בשאלת יחסי ארצו עם העולם הערבי, ואת תמיכתו הנלהבת בתוכניות המלך ההאשמי בארץ-ישראל. במרכז טיעונו בעד תמיכה בסיפוח החלק הערבי של ארץ-ישראל לממלכת עבר-הירדן העמיד קירקברייד את נאמנות המלך לבריטניה ואת תלותו בה. קירקברייד לא התעלם מן התגובה השלילית הצפויה מצד מדינות-ערב האחרות כלפי בריטניה עקב מדיניות שכזו, אך המעיט בחשיבותה. לשיטתו, תהיה אשר תהיה מדיניות לונדון בעניין ארץ-ישראל, היא תמיד תוצג על-ידי הערבים כאשמה במתרחש בה.¹⁹

קירקברייד, שהיה מודע אל-ינכון למגעיו של המלך עם נציגי הסוכנות היהודית (אף כי לא מצאנו דיווח עליהם למשרד-החוץ), העריך כי תוכניתו של המלך תאפשר למנוע התנגשות צבאית בין היהודים לבין הלגיון הערבי. הערכה זו התבססה על ההנחה כי עבדאללה מוכן להכיר במדינה היהודית וכי היהודים מצדם לא יתנגדו לסיפוח החלק הערבי של הארץ לממלכת עבר-הירדן. את תמיכתו הבלתי-מסויגת בתוכניתו של עבדאללה הציג קירקברייד כאינטרס אסטרטגי בריטי במזרח-התיכון. הוא תבע לחזק את ממלכת עבר-הירדן ולראות בה מרכיב חשוב במדיניות ההגנה האזורית של בריטניה, וזאת נוכח הקשיים שבהם נתקלו נסיונותיה של בריטניה לשמור על מאחזה הצבאי במצרים, ואחר-כך גם בעיראק.

גיבוש המדיניות הבריטית כלפי תוכניות המלך נעשה לא בלי הסתייגויות וספקות. המדיניות הבריטית הרשמית הסתייגה מחלוקת ארץ-ישראל, ובהנחיית בוין חתרה לפתרון מוסכם על היהודים והערבים. משנכשל הנסיון להשיג פתרון כזה, ונוצר סיכוי להבנה בין היהודים לעבדאללה, הלכה והתגבשה תמיכה בריטית בעקרון החלוקה, אם-כי מבחינה רשמית נקטה בריטניה קו של אי-שיתוף-פעולה בכל הנוגע למימוש.²⁰ אלא שעמדה זו לא יכלה להקהות את עוקץ התגובה הערבית והבינלאומית השלילית נגד בריטניה בעקבות חלוקת הארץ בין עבדאללה ליישוב היהודי ומניעת הקמתה של מדינה ערבית פלסטינית. תלותו החומרית המוחלטת של עבדאללה בבריטניה, גם לאחר שזכה בעצמאות רשמית, הוסיפה להזין את דימויו בעיני מדינאי האזור כסוכנה המובהק של בריטניה וכמי שמעשיו משקפים למעשה את המדיניות הבריטית. לדימוי זה, שלא תאם תמיד את המציאות, נודעה משמעות חמורה מבחינת בריטניה, משום שהלגיון הערבי היה לא רק מומן ומצויד על-חשבון האוצר הבריטי, אלא מרבית תפקידי הפיקוד והמטה הבכירים בו היו מאוישים על-ידי בריטים, מהם אנשי צבא שהושאלו לשירות בלגיון.²¹

18 קירקברייד לכווין, 28 באוקטובר 1947, PRO, FO 816/112; קירקברייד לבארו, 29 באוקטובר 1947, PRO, FO 371/62208/E10378

19 ראה במיוחד מברקי קירקברייד למשרד-החוץ, 24 באוקטובר ו-17 בנובמבר 1947, PRO, FO 371/61584/E11734. על מעמדו של קירקברייד ראה גם: פפה (לעיל, הערה 5), עמ' XIV.

20 פפה (שם), עמ' 2.

21 על הקצינים הבריטים בלגיון ומעמד הקבוצות השונות בו מבחינה משפטית, ראה: קירקברייד (לעיל, הערה 13), עמ' 34-36; מוסא, עמ' 81-82.

למרות השיקולים נגד תמיכה בתוכניתו של המלך עבדאללה, שנבעו בעיקר מהיותה מנוגדת למדיניות הערבית הקיבוצית, התגבשה במשרד-החוץ הבריטי — כבר במחצית הראשונה של ינואר 1948 — גישה חיובית כלפיה, כולל נכונות להמשיך בהגשת סיוע צבאי וכספי ללגיון גם לאחר סיום המנדט. למלך הובהר כי התמיכה הבריטית בהגשמת תוכניתו תישא אופי חשאי ובלתי-רשמי, וכי במקרה של סתירה בינה לבין עמדת האו"ם, תימנע בריטניה מלצדד בו בגלוי. מכל מקום, בוויין הציב בפני עבדאללה תנאי, שלפיו יהיה על הלגיון להימנע מפגיעה כלשהי בשטח המדינה היהודית.²² עיקריה של ההסכמה האנגלו-ירדנית בעניין גורל החלק הערבי של הארץ סוכמו בשבוע הראשון של פברואר, בעת ביקור ראש-ממשלת עבר-הירדן, תופיק אבו אל-הודא, בלונדון ופגישתו עם בוויין. בשולי הביקור סוכמו גם פרטי ההכנות הצבאיות שהיה על הלגיון לעשות לפני סיום המנדט, כולל קליטת נשק, תחמושת וציוד לוגיסטי שיידרשו לו בהעדר התשתית הצבאית הבריטית בארץ-ישראל.²³

אילוצים צבאיים ומדיניים בפני עבדאללה

בזירה הדיפלומטית זכה אפוא המלך בהצלחה בתיאום תוכניתו עם הסוכנות היהודית ובהבטחת תמיכתה של ממשלת בריטניה בהגשמתה. אך בו בזמן הלך והצטמצם חופש הפעולה שלו בארץ-ישראל, מבחינה מעשית, כשמעשי האיבה בין ערבים ליהודים, שפרצו למחרת החלטת החלוקה של האו"ם, הפכו למלחמה כוללת בין שתי הקהילות הפוליטיות. כבר באמצע דצמבר קיבלה הוועדה המדינית של הליגה הערבית, בכינוסה בקהיר, שורה של החלטות שחייבו את הממשלות הערביות למעורבות צבאית בלתי-ישירה בארץ-ישראל, וזאת במסגרת המאמץ לסכל את ביצוע החלטת האו"ם בדבר החלוקה והקמת מדינה יהודית. על ממשלות ערב הוטל לשגר לארץ-ישראל מתנדבים וכן לסייע בנשק ובכספים למאמץ הלחימה הערבי, שנועד מכאן ואילך להתבסס על כוחות בלתי-סדירים.²⁴ החלטות אלו שיחקו לידי יריבו המושבעים של עבדאללה — נשיא סוריה שוכרי אל-קוטלי והמופתי אל-חוסייני — שביקשו להרחיק את סכנת הפעלתו של הלגיון הערבי בארץ-ישראל ככוח מרכזי. בגיבויו הפעיל של מזכיר הליגה הערבית, עבד אל-רחמן עזאם, היו קוטלי והמופתי הגורם המניע העיקרי מאחורי הגברת נוכחותם ופעילותם של הכוחות הערביים הבלתי-סדירים של 'צבא ההצלה' וכנופיות 'הג'יהאד הקדוש'.

22 בוויין לקירקברייד, 22 בדצמבר 1947, PRO, FO 371/61589/E11734; תזכיר של פימן (Pyman), 7 בינואר 1948, PRO, FO 371/68827/E449; איגרת בוויין לעבדאללה, במברק לעמאן, 10 בינואר 1948, PRO, FO 816/112; הנחיות בוויין לקירקברייד מאותו תאריך, PRO, FO 371/68367/E1980

23 שיחת אבו אל-הודא עם בוויין, מכתב מבוויין לקירקברייד, 9 בפברואר 1948, PRO, FO 371/68366/E1916; J.B. Glubb, *A Soldier with the Arabs*, London 1957, pp. 63, 66; וכן: משרד-החוץ לקירקברייד, 2 בפברואר 1948, PRO, FO 816/112; תזכיר של רייט (Wright), 2 בפברואר 1948, PRO, FO 371/68817/E1728

24 סיכום מקיף על ישיבות הוועדה המדינית והחלטותיה ראה: סלע (לעיל, הערה 8), עמ' 420-432. סיכומי שם מתבסס על: ועדה פרלמנטרית, עמ' 124; צאלח צאייב אל ג'בורי, מחנת פלסטין, בירות 1970, עמ' 117; טאק (Tuck) למזכיר המדינה, 20 בדצמבר 1947, הארכיון הלאומי בוושינגטון (National Archives), 890B.00/12-2047; דין-וחשבון מודיעין מג'נקינס (Jenkins) לביילי (Bailey) מהשגרירות בקהיר, 30 בדצמבר 1947, PRO, FO 371/68365/E758; תזכיר של הבריגדיר קלייטון (Clayton), מצורף למכתב מטראוטבק (Troutbeck) לבארוז, 23 בדצמבר 1947, PRO, FO 371/68364/E31

עבד אל-קאדר אל-חוסיני,
מפקד כוחות 'הג'יהאד
הקדוש'

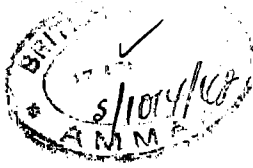
הנה כי כן, בד בכר עם הגידול המספרי והאיכותי בכוחות המתנדבים הערכיים שנכנסו לארץ-ישראל והתרחבות היקף המלחמה הבלתי-רשמית, הלך ונחלש מעמדו של המלך עבדאללה בזירה הבינערבית, ונגזרה תקוותו להתערבות בלעדית ובלתי-מופרעת של צבאו בארץ-ישראל עם סיום המנדט. למן המחצית השנייה של ינואר 1948 גברו הסימנים לשינוי לכאורה במדיניות המלך, והבולט שבהם — פתיחת שטח עבר-הירדן למעבר יחידות המתנדבים של 'צבא ההצלה' מסוריה לארץ-ישראל. למעשה נכפה הדבר על המלך בלחץ הממשלות הערביות ואישי ציבור פלסטינים, שאף תבעו ממנו לפעול למענו באמצעות יחידות הלגיון הערוכות בארץ-ישראל. הצורך להפגין הליכה בתלם המדיניות הערבית הקיבוצית היה אפוא חיוני עבור המלך, ועלה בקנה אחד עם ציפיותיה של בריטניה ממנו. אולם בשל הסחף שחל במעמדו בארץ-ישראל, ואולי גם כדי להבטיח שלא תיחלש התמיכה הבריטית בתוכניתו, נאלץ עבדאללה להעלות בהדרגה את המחיר להסכמתו להקמת מדינה יהודית. מגמה זו באה לביטוי עד מהרה בשינוי הנימה כלפי שותפיו היהודים. במפגשים שקיימו נציגיו עם אנשי הסוכנות היהודית בחודשים ינואר-פברואר 1948 הועלתה לראשונה תביעת המלך ל'תיקוני גבול', לאמור, אם רוצים היהודים בקיום ההסכם עימו, עליהם לוותר על חלק מן השטחים שהוקצו למדינתם על-פי תוכנית החלוקה של האו"ם. שליחו של המלך טען באוזני נציגי הסוכנות היהודית כי המלך עבדאללה נתון ללחץ אנגלו-ערבי ככד לפעול במסגרת ברית כל-ערבית, שמטרתה לכבוש את כל הארץ ולצמצם את שטח המדינה היהודית לרצועת חוף מעתלית לתל-אביב. במפגשים אלה הועלתה לראשונה הצעת המלך ששני הצדדים יחלקו ביניהם את אזור ירושלים.²⁵ הצעה זו עלולה היתה להיראות תמוהה בשלב זה, שהרי על-פי

25 א' ששון לשרתוק (שרת), 13 ו-19 בינואר 1948, אצ"מ, S25/1701; ששון למאירסון, 26 בינואר 1948, אצ"מ, S25/9038; 'מהיתום' (נציגו של המלך עבדאללה), 18 בפברואר 1948, אצ"מ, S25/3569. ראה גם: א' הייט (Heydt) לשרתוק, 4 בינואר 1948, מדינת ישראל — גנון המדינה, תעודות מדיניות ודיפלומטיות, דצמבר 1947-מאי 1948, ירושלים 1980, עמ' 125 [להלן: ישראל, תעודות דיפלומטיות]. מוסא מאשר כי מצד ממשלת עבר-הירדן נעשו בתקופה זו בירושים לגבי אפשרות תיקונים בתוכנית החלוקה, אלא שהיהודים התעקשו לקבל את כל מה שהוקצה להם, ראה: מוסא, עמ' 77.

S 11014/48

عبدالله بن الحسين

عمان في ١٤ جمادى الآخرة ١٣٦٧

الموافق ٢٣ نيسان ١٩٤٨

مبارك الملك عبدالله
السير كيركبريد،
الخير البريبي بعمان
(23 بافريل 1948).
بصيرة العتق مبارك
الملك لنعيب العليون.
بو الملك مبكس ايسور
لهكنس كوحوت لليون
لمسفر نكودوت رگيشوت
لنصروت ومضوع
شاهوديم يسكيمو
لكبل معمد سل
ازرحيم بمودينه
الفلسطينيه

عزيزي سير الك كركبريد

ان حوادث فلسطين المتتاليه المنجعه اضطرتني الى ان ابعت بالبرقية
المرسل صورتها طي هذا الكتاب الى دولتكم آملا ان تخل محل الاعتبار لدى
فخامتكم وان يبعث بما جاء فيها الى حكومة جلالته كما انني ارجب الى دولتكم
ابلاغ هذه البرقية الى وزارة الخارجية بلندن .

فخامة السير الن كغهام المندوب السامي لفلسطين القدس الشريف

علي ان اعبر لفخامتكم عن الشعور العربي في شرق الأردن وما ورائه بعد حوادث
دير ياسين وناصر الدين وطبريا ثم حيفا بأن الرأي العام هنا اصبح في حالة
غضب واستياء لا يقف امامهما الا احقاق الحق . ارجو لفت نظر حكومة جلالته ونظركم
الى مركز القدس الشريف والناصرة وبيت لحم في عيون نصارى العرب ومسلميهم وان
الأمانة يجب ان تودع الى ايدينا عند انتهاء مدة الأنتداب وان لا يفعل اليهود
بالمدينة المقدسة وبيانا ما نعلوه بغيرها حتى الآن مع نصحي للجهات اليهودية
بأن لا يتسببوا بخلوهم الى ما يضر رقيتهم في الأستيطان في فلسطين تحت اسم
الوطن القومي . نأذا اوقفوا التعديات وقبلوا المفاوضات على ان تكون لهم حقوق
المواطنين في الدولة الفلسطينية وان لا تكون اية سيادة تنازع العرب في وطنهم
عزتهم فيكونون قد عملوا الى خيرهم والى السلام العام في هذه الأقطار ، وبرقيتي
هذه تعبر عن كل فلسطيني في فلسطين وشرق الأردن ومن كل اردني يحمل عزة
القوم ونخوة الرجولة وانني اقرر هذا وآمل ان اقتطف ثمرة نياتي الحسنة لأنقاس
البشرية المعذبة في الأراضي المقدسة لغايات سياسية تدفع لأضرار الشر الذي
سوف لا يقتصر على هذه البقعة المقدسة .

החלטת החלוקה נועד אזור ירושלים לעמוד תחת משטר נפרד (Corpus Seperatum) בחסות האו"ם. אולם ניתן להבין את ההצעה על רקע הספקות הגוברים של משרד-החוץ הבריטי בדבר אפשרות כינונו של המשטר הבינלאומי המיוחד לפני אוקטובר 1948; בנסיבות אלה הועלתה הצעתו של בוויין להכריז על ירושלים כעיר פתוחה.²⁶

ביטוי בולט לקשייו של המלך היה ניתוק הקשר הישיר בינו לבין נציגי הסוכנות היהודית מאז הפגישה שהתקיימה בינם לבין איש סודו באמצע פברואר; המאמצים של נציגי הסוכנות, בחודשיים הבאים, לחדש את הקשר לא נשאו פרי. גם אם תוכניות המלך לא השתנו, הנה היחלשות מעמדו והפיחות בסיכויי צבאו לפעול לבדו בארץ-ישראל עם סיום המנדט עוררו במהלך מארס ספקות גוברים בקרב אנשי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית לגבי כוונות המלך.²⁷ כיבוש הקסטל, מותו של עבד אל-קאדר אל-חוסייני ומפלת קאוק'גי כמשמרה-העמק במחצית הראשונה של אפריל, הוכיחו את כשלון תפיסת המלחמה הבלתי-סדירה וחייבו שינוי דרסטי במדיניות הערבית הקיבוצית במלחמת ארץ-ישראל. תוך גילוי חוש עיתוי מזהיר וניצול הנסיבות החדשות, פנה עבדאללה למזכיר הליגה הערבית בהצעה להפעיל את הלגיון הערבי להצלת פלסטין. צעד זה העלה מחדש את יוקרתו של עבדאללה בזירה הבינערבית, וככל שהצורך בהתערבות כוחות ערביים סדירים בארץ-ישראל נראה מוחשי יותר, שב עבדאללה להיות מטרה לחיזורי ממשלות ערב ומזכיר הליגה, ואלה הקנו למעשה לגיטימציה להתערבות צבאו בארץ-ישראל.²⁸ אך לנוכח המפנה המהיר במלחמה לטובת הצד היהודי והתגברות זרם הפליטים הערבים מן האזורים שנכבשו על-ידי כוחותיו, נאלץ עבדאללה לשלם תמורת לגיטימציה זו בהתחייבות לכבוש את כל הארץ. לא זו בלבד שהתחייבות כזו סתרה את תוכניותיו ולא הלמה את יכולת צבאו, היא היתה עתידה להפוך במהלך המלחמה למלכודת פוליטית שסיבכה את יחסיו עם שאר ממשלות ערב ועם היישוב היהודי כאחד.

מכל מקום, על-פי התחייבות זו אימץ עבדאללה גישה פומבית שעלתה בקנה אחד עם עמדת שאר מדינות-ערב, והתעלמה כליל מן ההבנה המוקדמת עם הסוכנות היהודית בעניין החלוקה. בהצהרותיו ונאומיו פנה מעתה אל 'העדה היהודית בפלסטין', ושבו והציע אוטונומיה יהודית תחת שלטון ערבי.²⁹ בניגוד להסבר שמציעים גלבר ובריינסקי, אין לראות בריבוי ההצהרות המלחמתיות מצד עבדאללה מאמצע אפריל ואילך ביטוי להתגברות נכונותו לפעול בניגוד להבנה שבינו לבין הסוכנות היהודית.³⁰ הסכמתו לכניסת צבא עיראקי לעבר-הירדן ונכונותו לשתף פעולה עם ממשלות ערב האחרות בתכנון הפלישה, בתנאי שיוכר כמפקד העליון של הצבאות הערביים –

26 תזכיר מבוויין לאטלי (Attlee), 12 בפברואר 1948, PRO. FO 371/68546/E2228.

27 תזכיר של ששון וח' ברמן, 13 במארס 1948, אצ"מ, S25/1701; דין-חשבון ראה: ראובן זסלני (שילוח), 7 במארס 1948, אצ"מ, S25/7706. זסלני מדווח על נסיגה כביכול של בריטניה מתמיכה בעבדאללה.

28 קירקברייד למשרד-החוץ, 19 באפריל 1948, PRO. FO 371/68649/E5085. עוזאם לעבדאללה, 15 באפריל 1948, PRO. FO 816/177; אלי-האשמי (לעיל, הערה 14), עמ' 214. ראה גם: סלע (לעיל, הערה 8), עמ' 548-546.

29 ראה: הצהרותיו המלחמתיות של עבדאללה, פרסום יומי של סוכנות-הידיעות הערבית, 26 באפריל 1948, גנוך, 65/5/5675; דברי עבדאללה למשלחת פלסטינית על כיבוש כל הארץ, 13 במאי 1948, 'ידיעות ערביות' (לפי שידורים ערביים), 14-15 במאי 1948, אצ"מ, S25/9045; עארף אל-עארף, אל-נכבה, צידון וכיירות 1956, א, עמ' 197. ראה הסברו של מוסא, עמ' 111-113.

30 כפי שטוענים בריינסקי (לעיל, הערה 5), עמ' 47; גלבר (שם), עמ' 155-156.

Cypher/OTP

DEPARTMENTAL DISTRIBUTION.

FROM AMMAN TO FOREIGN OFFICE.

Sir A. Kirkbride
No. 243

D. 5.38 p.m. 24th April 1948
R. 5.2 p.m. 24th April 1948

23rd April 1948.

Repeated to United Kingdom Delegation New York
Jerusalem

Bagdad
Beirut
Cairo
Damascus
Jedda
B.M.E.O. Cairo.)

Saving.

5190

26 APR 1948

CONFIDENTIAL.

Addressed to Foreign Office telegram No. 243 of
April 23rd repeated for information to United Kingdom
Delegation New York, Jerusalem and Saving to Bagdad,
Beirut, Cairo, Damascus, Jedda and B.M.E.O. Cairo.

Palestine.

My telegram No. 234.

1. My immediately following telegram gives translation
of a message sent in clear to High Commissioner Palestine
by King Abdullah on current events in Palestine. I
was asked by the King to communicate message to you.

2. Jewish forces appear to be on the offensive in
northern Palestine and latest news is that Samakh, near
Syrian and Transjordan frontier, was attacked by Jews
this morning. Failure of British forces to react to
any of these recent Jewish moves, which amount to
expulsion of Arab population from Jewish areas, will
make it impossible shortly to maintain in any Arab
country that British Mandate continues to exist, in
fact in Palestine.

5. Request of the King to be entrusted with protection
of Holy places after termination of the Mandate is
unreasonable as he has no forces to undertake the task
but as I have said before there is little reason current
here at present.

Foreign Office please pass to United Kingdom
Delegation New York as my telegram No. 11.

[Repeated to United Kingdom Delegation New York].

V V V

136

כל אלה נועדו לאפשר לו להרוויח זמן ולעמוד בלחצן של ממשלות ערביות ומזכיר הליגה, שתבעו ממנו להפעיל את צבאו בארץ-ישראל עוד לפני ה-15 במאי ולהתחייב לכבוש את הארץ כולה.³¹ הסוכנות היהודית, שנסינוניתיה לחדש את הקשר עם עבדאללה בעקבות טבח דיר-יאסין נדחו על-ידי חצר המלך, שינתה גם היא, לקראת סוף אפריל, את טון דבריה בפניוטיה לעבדאללה. שלושה חודשים קודם לכן עוד נקטה הסוכנות היהודית לשון מרומזת ועקיפה בכואה להזהיר את עבדאללה מפני היסחפות למחויבות למלחמה נגד היישוב היהודי ולהבטיח את קיום ההבנה האסטרטגית עם המלך. הסוכנות היהודית אף הציעה לעבדאללה סיוע דיפלומטי בהשגת הכרה בינלאומית בעצמאות ארצו, בראש וראשונה מצד ארצות-הברית, ובקבלת ארצו כחברה באו"ם.³² במחצית השנייה של אפריל, כשרבו הסימנים לכוונת המלך לפעול בתיאום עם ממשלות ערב האחרות ולמלא תפקיד מרכזי במאמץ הצבאי הערבי, יעץ שרתוק להזהיר את המלך מפני מעורבות בקרבות נגד היהודים, תוך איום מפורש בצעדי גמול צבאיים.³³ היה זה חלק ממאמץ דיפלומטי נרחב שעשתה הסוכנות היהודית לקראת סיום המנדט למנוע את השתתפות הלגיון במלחמה. מאמץ זה כלל פניות לבריטניה ולצרפת בבקשה להפעיל לחץ על עבדאללה לבל יפעיל את צבאו נגד היישוב היהודי. הדבר ביטא לא רק את ההערכה המקצועית הגבוהה כלפי הלגיון, אלא גם את החשש שבעקבותיו ייכנס גם הצבא העיראקי לארץ-ישראל.³⁴ זאת ועוד, תוכניותיו הצבאיות של המלך היוו שאלת מפתח נקודת ראותה של מצרים, ששאלת השתתפות צבאה במלחמה הוכרעה רק ארבעה ימים לפני סיום המנדט.

על-פי תוכניתו הצבאית של עבדאללה, שבגיבושה הוחל כבר בשלהי 1947, היה על הלגיון הערבי לשוב ולהיכנס לארץ-ישראל מיד עם סיום המנדט ולתפוס את החלק שנועד למדינה הערבית — למעט הגליל המערבי, עזה והנגב.³⁵ הנחות יסוד בתוכנית הלגיון היו שירושלים תהיה אזור בינלאומי וכן שההשתלטות על מרחב ג'נין-חברון תישא אופי של פעולת שיטור בלבד, ללא צורך בלחימה.³⁶ מעמדת פתיחה זו התכוון עבדאללה לנהל משא-ומתן עם היהודים, במגמה להגביל את שטח המדינה היהודית לממדים קטנים ככל האפשר ולהגיע עימה להסדר פדרטיבי — שבו ייחנה היישוב היהודי מאוטונומיה רחבה — או להסדר על בסיס של חלוקה. הוצאת הגליל, עזה והנגב מתוכנית הפלישה של עבדאללה נבעה בראש ובראשונה ממגבלות כוחו של הלגיון; אך בה במידה היא נבעה מהאילוץ המדיני שהציבה בפניו בריטניה, בהתנתה את תמיכתה בתוכניתו

- 31 אלי-האשמי (לעיל, הערה 14), עמ' 214-215. מברקי קירקבריד לכווין, 16 באפריל 1948, PRO, FO 816/117; 21 באפריל 1948, PRO, FO 371/68852/E5013
- 32 ששון לעבדאללה, 11 בינואר 1948, אצ"מ, S25/9038, ראה בקשות נציג המלך בעניין זה; ששון לשרתוק, 13 ר-14 בינואר 1948, אצ"מ, S25/1071; הייט לשרתוק, לעיל, הערה 25.
- 33 שרתוק לזסלני, 25 באפריל 1948, ישראל, תעודות דיפלומטיות, עמ' 674.
- 34 ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, תש"ח-תש"ט, תל-אביב 1982, עמ' 103, 1 בינואר 1948.
- 35 'תוכניות לכיבוש הארץ', שיחה עם 'היוגב' (עבד אל-ע'ני אל-כרמי מאנשי חצרו של המלך עבדאללה), 24 באוקטובר 1947, אצ"מ, S25/7023. גישה דומה הביע ראש-הממשלה סמיר אר-רפאעי בשיחתו עם הבריגדיר קלייטון, מברק המשדר הבריטי המזרח-תיכוני למשרד-החוץ, 10 בדצמבר 1947, PRO, FO 371/61580/E11775 (מכתב סודי ביותר) מהגנרל פקד (Pacard) במשרד-המלחמה להייטר (Heyter) במשרד-החוץ, 5 במארס 1948, PRO, FO 371/68369/E3371; מוסא, עמ' 74.
- 36 תזכיר של גלאב על המצב בעבר-הירדן, 12 באוגוסט 1948, PRO, FO 141/1246

בהימנעות הלגיון מכל תוקפנות נגד שטח המדינה היהודית והאזור הבינלאומי של ירושלים.³⁷ ההתניה, שנועדה למנוע פגיעה בהחלטות האו"ם, שיקפה מעל הכל את דאגתה של בריטניה מפני העכרה נוספת ביחסיה עם הממשל האמריקני בשל חילוקי-הדעות בשאלת ארץ-ישראל, שכן בריטניה היתה תלויה בסיוע האמריקני לשיקום כלכלתה ולכלימת החדירה הסובייטית באירופה ובמזרח-התיכון. זאת אף זאת, כחלק ממאמציו לקדם את הצעותיו להפוגה בכל הארץ תבע הממשל האמריקני מפורשות ממשלת בריטניה, לקראת סיום המנדט, לרסן את עבדאללה ולמנוע כל מהלך צבאי של הלגיון נגד היישוב היהודי.³⁸

אם משום התביעה האמריקנית, אם משום ההצלחות הצבאיות היהודיות מאז אמצע אפריל, נעשה מאמץ בריטי ניכר, החל בראשית מאי, למנוע התנגשות בין הלגיון לכוחות היהודיים. בשורה של פעולות, שבהן היו מעורבים מדינאים ואנשי צבא בריטים, הובא לידיעת הנהלת הסוכנות היהודית ומפקדת ה'הגנה' כי אין בכוונת עבדאללה לפעול נגד המדינה היהודית וכי הלגיון מבקש להימנע מהתנגשות עם הכוחות היהודיים.³⁹ אולם דומה כי מסרים אלה לא הותירו את רישומם על החלטות דרג הפיקוד העליון בצד היהודי. אכן, אין להתעלם מטענתו של שליים כי המסרים הבריטיים לא נתקבלו על-ידי ההנהגה היהודית בגלל הדימוי המרושע של בריטניה והשנאה לבוויין.⁴⁰ אולם, יש לזכור כי מנקודת ראותו של בן-גוריון באותה עת היתה פלישת הצבאות הערביים הסדירים עניין ודאי כמעט בעקבות ההכרזה הצפויה של המדינה היהודית, וההערכה היתה כי מתקפת הלגיון תתבצע ככל מקרה.⁴¹

בשל הצורך למנוע פגיעה במעמדו של האו"ם פעל מפקד הלגיון הערבי, ג'ון גלאב פאשא (Glubb), להכשיר מבעוד מועד דרך עוקפת מיריחו לביתן (בית-אל) שמצפון לראמאללה, כך שבשעת פקודה לא יהיה הכרח לעבור דרך ירושלים ולהסתכן בהאשמה כנגד ממשלת עבר-ההירדן בתוקפנות כלפי האו"ם, על כל המשתמע מכך לגבי בריטניה.⁴² גישתם הזוהירה של משרד-החוץ הבריטי ועבדאללה בעניין ירושלים נשארה בתוקפה גם לאחר שהתברר, עם סיום המנדט, כי האו"ם לא הצליח לכונן בעיר ובסביבותיה סמכות ממשלית יעילה. השפעתם של אילוצים אלה על מעצבי המדיניות בלונדון ובעמאן בולטת במיוחד לנוכח מיקומה של ירושלים, שכן העיר שכנה בלב האזור שאותו ביקש עבדאללה לספח לממלכתו והיתה צומת-דרכים הכרחית לקיום הקשר בין השומרון להר חברון ובקעת-הירדן.

אם לא היה די באילוצים המדיניים, הנה גם מן ההיבט הצבאי היה רצוי למפקדת הלגיון ולמשרד-החוץ הבריטי להימנע ממלחמה בירושלים. דומה כי בעניין זה יש לקבל את הסברו של גלאב, על-אף שאינו עד בלתי-משוחד, כי חשש שמא יתקשה הלגיון לתפקד בשטח עירוני, בהיותו

37 ראה: איגרת בוויין לעבדאללה, לעיל, הערה 22; הנחיות בוויין לקירקברייד, שם.

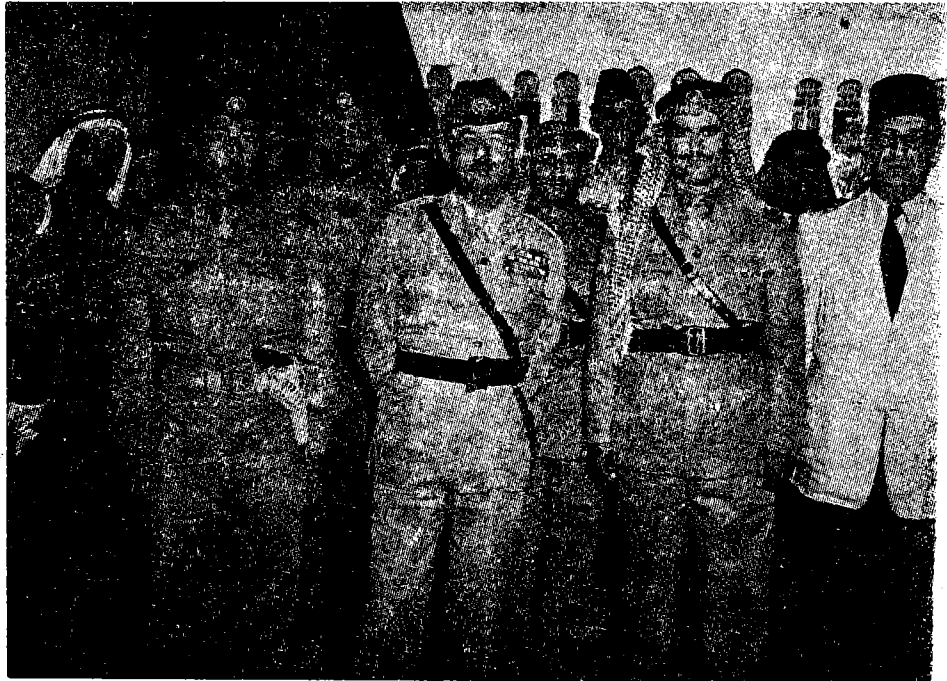
38 ראה למשל תרשומת שיחת בוויין עם שגריר ארצות-הברית בלונדון, דאגלס (Douglas), 29 באפריל 1948, PRO. FO 371/68546/E5497

39 שרתוק לזסלני, 1 במאי 1948, ישראל, תעודות דיפלומטיות, עמ' 712-713, ושם על שיחת ברל לוקר עם שר-המושבות; ח' הרצוג למאירסון, 7 במאי 1948, שם, עמ' 757-755; שיחת מקניל-גולדמן, 11 במאי 1948, שם, עמ' 781-780; בוויין לקירקברייד, 5 במאי 1948, PRO. FO 816/119; דין-וחשבון על פגישה עם קציני הלגיון, לעיל הערה 7.

40 שליים (לעיל, הערה 1), עמ' 218.

41 בן-גוריון (לעיל, הערה 34), עמ' 373, 27 באפריל 1948.

42 גלאב (לעיל, הערה 23), עמ' 107.

גלאב פאשא וקציני
לגיון בירושלים.
משמאלו עבדאללה
את-תל, מפקד הגרוד
השושי

מורכב רובו ככולו מבדווים ומאומן לפעול רק בשטח פתוח. יתר על כן, לוחמה בשטח בנוי תובעת מעצם טיבה קורבנות רבים, וזהו סיכון הרה-אסון לצבא קטן כמו הלגיון הערבי, שמנה ערב המלחמה כ-6,000 חיילים וקצינים, והיה חסר עתודות כוח-אדם.⁴³ בשיקוליו של גלאב ודאי תפסה מקום גם אזהרת ממשלת בריטניה כי תיאלץ להפסיק את העברת המענק הכספי השוטף עבור הלגיון ולהחזיר את הקצינים הבריטים המושאלים לעבר-הירדן, אם הלגיון יסתבך בקרבות עם היהודים בירושלים או בשטח שנועד למדינה היהודית.⁴⁴

אולם חרף כל האילוצים והשיקולים נגד פעולה של הלגיון בירושלים, לא יכול היה גלאב להתעלם ממצבם ההולך ומחמיר של הערבים בעיר כתוצאה מהיתרון הצבאי שהשיגו כוחות ה'הגנה', לקראת סוף אפריל, ומחסנה שהדבר יגרור את צבאו לקרבות, שלא בטובתו. במטרה למנוע התנגשות עם הכוחות היהודיים בירושלים, או — מה שנראה סביר יותר — כדי לברר את אפשרות כניסתו של הלגיון לעיר הערבית ללא קרב, נקט גלאב צעד יוצא-דופן, ולפי שליים, אף עשה זאת בלא ידיעתו של המלך. הוא יזם פגישה בין קצינים בריטים מטעמו, בראשות הקולונל דמונד גולדי, לבין נציגי מפקדת ה'הגנה', בראשות שלמה רבינוביץ' (שמיר). בפגישה,

43 דין-וחשבון על פגישה עם קציני הלגיון, לעיל, הערה 7; גלאב (לעיל, הערה 23), עמ' 98.
44 תזכיר של בארוז, 24 באפריל 1948, PRO. FO 371/68851/E5068. הדבר היה ברור גם לממשלות ערב. ראה אזהרתו המפורשת של עזאם לבריטניה לבל תנקוט צעדי עונשין כלפי עבר-הירדן, מברק מברודמיד (Broadmead) למשרד-החץ, 12 במאי 1948, שם, E6184.

שהתקיימה בנהריים ב-2 במאי⁴⁵ הדגישו הקצינים הבריטים, בשמו של גלאב, את עניינם למנוע התנגשות צבאית בין שני הצדדים ובמיוחד בירושלים. נציג ה'הגנה' הבהיר כי 'ירושלים היא עיר עברית', וכי אם הדרך אליה תהיה חופשית ופתוחה, אין הכרח בהתנגשות. סיכומו של גלאב על הפגישה, כפי שדיווח קירקברייד מפיו, הבליט את אי-ההסכמה לגבי ירושלים. לדבריו, הסכים נציג ה'הגנה' לכניסת הלגיון לשטחים הערביים לפי קווי החלוקה, אך הבהיר כי אם ירצה הלגיון להיכנס לירושלים, יצטרך לעבור על גופותיהם של היהודים. דיווחי שני הצדדים על הפגישה מותירים רושם של חמצת הזדמנות למנוע התנגשות צבאית בירושלים, אף כי ספק גדול הוא אם בתנאים ששררו באותה עת – מורכבות הזירה הצבאית והלחץ הבינעריבי על המלך – יכול היה גלאב 'לספק את הסחורה'. מכל מקום, לשאלה מדוע לא היה למפגש זה המשך אין בידינו תשובה מספקת.

הפגישה בנהריים התקיימה שלושה ימים לאחר הפגזה כבדה של הלגיון על קיבוץ גשר הסמוך – שבה נכח יורש-העצר טלאל – ויומיים לאחר כינוס הרמטכ"לים הערביים בעמאן לדין ראשון בהתערבות הצבאות הערביים הסדירים במלחמה.⁴⁶ אין תימה אפוא כי באותה עת גברו הספקות בקרב מנהיגי היישוב, ואף אצל אנשי המחלקה המדינית של הסוכנות, באשר לכוונותיו של עבדאללה: האם יישאר נאמן להסכם עם היהודים או ינסה לכבוש גם שטחים שהוקצו למדינה היהודית?⁴⁷ למרות המסרים הבריטיים בעניין רצונו של המלך להימנע מהתנגשות צבאית עם המדינה היהודית, הרי בצד היהודי נותר בעינו חוסר הבהירות לגבי כוונותיו. שאיפת ההנהגה היהודית להוציא את הלגיון הערבי מזירת המלחמה השתקפה בנסיונות החוזרים ונשנים שעשתה הנהגת 'המדינה שבדרך' לחדש את הקשר עם המלך, אם לא כדי למנוע מלחמה עימו, לפחות כדי לברר באורח בלתי-אמצעי את עמדתו. מאמץ זה נשא פרי רק סמוך מאוד למועד סיום המנדט כשמאירסון שבה ונפגשה עימו בעמאן, בחשאיות רבה, בליל 10-11 במאי. בפגישה זו, שנועדה לברר את כוונות המלך, לא נזכרה ירושלים כלל. ארבעה ימים לפני סיום המנדט, כשהצבאות הערביים עושים הכנות קדחתניות לפלישה, לא היה עבדאללה יכול להתחייב להימנע מהתנגשות צבאית עם היהודים, אלא אם יסכימו לוותר על הכרזת המדינה ולהסתפק באוטונומיה תחת ריבונותו. עמדתו של המלך, שנוסחה בלשון חד-משמעית, אולטימטיבית כמעט, כמו גם מצב-רוחו הקודר בפגישה, שיקפו היטב את היותו לכוד בסכך אילוצים פנימיים וכינעריים שחייבוהו לפעול יחד עם שאר צבאות ערב. בתמציתיות קולעת הסביר את השוני המהותי שחל בעמדתו כלפי הקמת המדינה היהודית מאז נובמבר 1947: 'קודם הייתי אחד, עכשיו אני אחד מתוך חמישה'.⁴⁸

45 דין-וחשבון על הפגישה, לעיל, הערה 7; קירקברייד למשרד-החוץ, 8 במאי 1948, PRO. FO 371/68852/E6008; גלאב, עמ' 107; מוסא, עמ' 87, והוא מסתמך כנראה על עדותו של גלאב; שליים (לעיל, הערה 1), עמ' 182-185; והוא מסתמך גם על עדותו של גולדי. קורצמן טוען כי הפגישה נערכה בהוראת המלך, ראה: D. Kurzman, *Genesis 1948: The First Arab-Israeli War*, New York 1970, p. 244. פפה רואה בתוצאות הפגישה הבנה שההכרעה תיפול כשדה הקרב, ראה: פפה (לעיל, הערה 5), עמ' 17-18.

46 מחמוד רוסאן, מעארך באב אל-ואד [ללא מקום הוצאה ושנת הוצאה], עמ' 48-53. חלקים מספר זה ראו אור בקובץ בעיני אויב, תל-אביב 1954.

47 הספקות לגבי תוכניות עבדאללה החלו הרבה קודם לכן, ראה: תזכיר של ששון וברמן, לעיל, הערה 27; ישיבת האגף הערבי של המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, 13 במאי 1948, אצ"מ, S25/9038. הישיבה התקיימה לפני שנועד תוכן פגישת מאירסון-עבדאללה.

48 דין-וחשבון על שיחת מאירסון-עבדאללה, לעיל, הערה 7. קירקברייד דיווח על עיקרי הפגישה רק ב-14 ביוני 1948, כתשובה לשאלת בוויץ; דיווחו חופף את עיקרי הדין-וחשבון של מאירסון. ראה: מברק ממשרד-החוץ לעמאן, 13 ביוני 1948, ותשובת קירקברייד, 14 ביוני 1948, PRO. FO 816/123.

שכונת טלביה, אפריל
1948

לפגישת מאירסון-עבדאללה נקשרו פרשנויות וניתוחים שהרחיקו לכת בהערכת חשיבותה ובהשלכות הדיווח אודות תוצאותיה על מהלכי הצד היהודי. יש הגורסים כי בפגישה הוחמצה הזדמנות להגיע להסכם או להבנה שיכלו למנוע מלחמה, אם משום שאת הצד היהודי ייצגה אישה אם משום שהמלך לא הובן כראוי, בגלל העדרו של מנהל האגף הערבי במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, אליהו ששון.⁴⁹ פרשנויות אלו מתעלמות מן האווירה הפוליטית המחושמלת ששררה בעבר-הירדן ובמדינות-ערב האחרות בשבוע האחרון לשלטון המנדט, על רקע המצב בארץ-ישראל; אווירה זו היא שגררה, בסופו-של-דבר, את הממשלות הערביות למלחמה. עבדאללה לא הכחיש שהיה הסדר בינו לבין הצד היהודי, והבהיר כי אינו מעוניין לפלוש לתחום המדינה היהודית. אלא שלא יכול היה לערוך לחסינותה בנסיבות שנוצרו עם התגבשות קואליציית מלחמה ערבית, שהוא היה שותף עיקרי בה.

לענייננו, ראויה לציון העובדה ששאלת ירושלים לא נדונה כלל בפגישה בעמאן. ההסבר לכך נעוץ, ככל הנראה, בהפוגה שהשתררה בעיר למן ה-8 במאי בצהריים. הפוגה זו, שנמשכה עד ה-14 במאי בבוקר, היתה התוצאה המעשית היחידה של מאמצי בריטניה, ארצות-הברית והאוי"ם בשבועות האחרונים לשלטון המנדט, במטרה להשיג הסכם בין הצדדים הלוחמים על הפוגה בקרבות בארץ בכלל ובירושלים בפרט. השיקול העיקרי שהנחה את ממשלת בריטניה ואת הנציב העליון במאמצייהם להשיג הפוגה בירושלים היה עניינם להרחיק את אפשרות התערבותם של הצבאות הערביים במלחמה בעיר. בכך ביקשו להקל על עבדאללה להגשים את תוכניתו להשתלט

49 שליים (לעיל, הערה 1), עמ' 212-214; בריוסף (לעיל, הערה 5), עמ' 45-50. שליים מרחיק לכת בטענתו כי מאירסון הציבה אולטימטום בפני המלך, בעוד שההיפך הוא הנכון. וראה גישה דומה לזו של שליים אצל פלפן (לעיל, הערה 1), עמ' 140-142.

על החלק הערבי של ארץ-ישראל, ככל האפשר מבלי להסתבך במלחמה עם היהודים.⁵⁰ בסוף אפריל, החמיר מצב הערבים בירושלים, גברה נטייתן של ממשלות ערב להסכים להפוגה בעיר, במגמה להוציאה מזירת הלחימה מתוך הכרה באי-יכולתם של הכוחות הערביים הסדירים להתערב בקרבות בירושלים כל עוד לא הגיע המנדט לסיומו. אלא שהן התנו את הסכמתן להפוגה בכך שלא תנוצל להשגת יתרונות נוספים ליהודים.

הסכם עקרוני על הפוגה בירושלים העתיקה בין ג'מאל אל-חוסייני מהוועד הערבי העליון למשה שרתוק מהסוכנות, הושג בניו-יורק ב-28 באפריל בתיווך מועצת הנאמנות של האו"ם, ואושר על-ידי הליגה הערבית. ההסכם, שנועד בעיקר לשמור על המקומות הקדושים, גרס שמירת הסטטוס-קוו בתוך העיר העתיקה ואי-פירוק הנשק מהלוחמים בשני הצדדים. ב-2 במאי ניתנה לכוחות היהודיים הוראה להפסיק את האש בעיר העתיקה עד לסיום המשאומתן בעניין זה. חמישה ימים אחר-כך נתנה הסוכנות היהודית את הסכמתה לנוסח הסכם על הפסקת-אש שהושג בתיווך הנציב העליון, בתנאי מפורש שיובטח מעבר חופשי ליהודים בין העיר העתיקה לשאר חלקי העיר.⁵¹ בירושלים לא היתה נציגות מוסמכת של הוועד הערבי העליון, שתוכל לבוא בדברים עם ממשלת המנדט או עם ועדת ההפוגה מטעם האו"ם, שהוקמה ב-23 באפריל בהרכב הקונסולים של בלגיה, ארצות-הברית וצרפת. ועל כן, במאמציהם להרחיב את ההפוגה לכל השטח הבנוי של ירושלים, פנו נציגי בריטניה לממשלות ערב ולמזכיר הליגה הערבית. בפגישה שהתקיימה ביריחו ב-7 במאי הושגה הסכמה בין הנציב העליון, אלן קנינגהם (Cunningham), למזכיר הליגה הערבית, עזאם, על הכרזת הפוגה בכל השטח העירוני של ירושלים החל ביום המחרת בצהריים, בתנאי שגם הצד היהודי יכבד אותה.⁵²

מינהלת-העם הזמנית, שהחלה מתפקדת כממשלה לכל דבר של היישוב היהודי, הגיבה נמורת-רוח על הודעת ממשלת המנדט בעניין ההפוגה, משום שנתפרסמה בלא לקבל את הסכמתו המוקדמת של הצד היהודי, ושיקפה הסכמה אנגלו-ערבית בלבד. אף-על-פי-כן, ואף שהדרך מהשפלה לירושלים, כמו גם הגישה לרובע היהודי בעיר העתיקה, נותרו חסומות, נתנה מינהלת-העם את הסכמתה להפוגה, וזו נכנסה לתוקפה כמתוכנן. ההפוגה עמדה מלכתחילה על יסודות רעועים. מינהלת-העם הבהירה לנציב העליון כי הפסקת-האש היא זמנית, וחזרה והזכירה את תנאיה להפוגה: גישה חופשית מהשפלה לירושלים וממערב העיר לרובע היהודי בעיר העתיקה, וכן הוצאת הכוחות הערביים הזרים מאזור ירושלים.⁵³ ב-12 במאי — תחת הרושם הקשה שהותיר

50 מברקי קירקברייד למשרד-החוץ, 1 במאי 1948, PRO, FO 371/68546/E5529, 4 במאי 1948, PRO, FO 371/68548/E5765; מברקו לשר-החוץ, 1 במאי 1948, PRO, FO 816/118

51 נוסח ההסכם ראה: מברק שרתוק לבן-גוריון, 28 באפריל 1948, ישראל, תעודות דיפלומטיות, עמ' 693. וראה תגובת בן-גוריון במברק למשרד הסוכנות היהודית בניו-יורק, 30 באפריל 1948, שם, עמ' 705; וכן: מאירסון לא' קנינגהם, 7 במאי 1948, שם, עמ' 745-746. פלפן עומד על גישתו המטיגית של בן-גוריון כלפי ההסכם ועל העיכוב במתן אישורו, ראה: פלפן (לעיל, הערה 1), עמ' 170-171.

52 על תוכן הפגישה ביריחו, 7 במאי 1948, ראה: ארכיון פרטי של הנציב העליון הבריטי קנינגהם, St. Antony's College, Oxford, קופסה 4, תיק 5, מסמך 16. ראה גם: אחמד פראג טאיע, צפחאת מטויה ען פלסטין [ללא מקום הוצאה ושנת הוצאה], עמ' 101.

53 ז' שרף, שלושה ימים, תל-אביב 1959, עמ' 93. ראה גם דברי בן-גוריון בישיבת מינהלת-העם, 12 במאי 1948, ישראל, פרוטוקולים, עמ' 61; וכן: פגישת ברמן עם ועדת ההפוגה בירושלים, 9 במאי 1948, ישראל, תעודות דיפלומטיות, עמ' 771-772. שליים מתעלם מהשגת הפוגה בירושלים ומקיומה בפועל עד ה-14 במאי בבוקר, ומטיל על ההנהגה היהודית את האחריות לאי-ההיענות למאמצי הנציב העליון בעניין זה, ראה: שליים (לעיל, הערה 1), עמ' 143-145.

יחסי המלך עבדאללה וממשלת ישראל

דיווחה של מאירסון על פגישתה עם המלך עבדאללה — דנה מינהלת-העם הזמנית בהצעות השונות להפוגה בירושלים שהועלו על-ידי ממשלת בריטניה וגורמים באו"ם. על הפרק עמדה גם הצעת ארצות-הברית להסכם בין הסוכנות היהודית לבין הוועד הערבי העליון על הפוגה כללית (Truce) בכל הארץ למשך שלושה חודשים. ההצעה כללה, בין השאר, דחייה של ההכרזה על

הקמת המדינה היהודית למשך תקופת ההפוגה.⁵⁴

לנוכח ההכנות הערביות לפלישת הצבאות הסדירים, בלטה הנטייה לראות את ההפוגה בירושלים כחלק בלתי-נפרד מן המצב בארץ כולה. בן-גוריון היה נחוש בהתנגדותו להפוגה בירושלים, משום שזו תכבול את ידי הצד היהודי במקום שבו השיג יתרון צבאי ברור, בעוד הצבאות הערביים ייהנו מחופש פעולה ויוכלו לתקוף את שאר חלקי הארץ. גם מחייבי ההפוגה הודו בכך שאינה מעשית, בהעדר כוח צבאי שיוכל לכפותה על הערבים, ולנוכח הוודאות המוחלטת כמעט שהאו"ם לא יוכל ליטול עליו את האחריות לעיר לאחר צאתם של הכוחות הבריטיים.⁵⁵ גם מנקודת ראות ערבית היה הטיעון האחרון מקור לספקות באשר למעשיותו של הסכם הפוגה בירושלים. עזאם היה משוכנע כי בהעדר כוח שיוכל לכפות את תנאי ההפוגה על הצדדים הלוחמים, לא יהסו היהודים להפר אותה כדי לשפר את מצבם, במיוחד נוכח חסימת הכביש לירושלים, על-ידי 'צבא ההצלה', באזור לטרון מאז סוף אפריל. ואמנם, היו אלה ימי מבצע 'מכבי' — נסיון נואש של ה'הגנה', שלא עלה יפה, לפרוץ את הדרך אל העיר. אף-על-פי-כן, מן הראוי לציין כי הן קירקברייד והן הנציב העליון ביטאו באותם הימים הערכה כי בעקבות השגת ההפוגה בירושלים לא צפויה התנגשות צבאית בעיר.⁵⁶

הלגיון ויציאת הבריטים מירושלים

חששותיו של בן-גוריון התאמתו עוד בטרם החלה פלישת הצבאות הערביים הסדירים. ב-12 במאי פתח הלגיון הערבי — בסיוע כפריים מקומיים — בהתקפה על כפר-עציון. ההתקפה הסתיימה בנפילת היישוב לאחר שני ימי לחימה, וב-14 במאי נפל גוש-עציון כולו, עם כניעת שלושת הקיבוצים האחרים שבו. הגרסאות לגבי האחריות ליוזמת ההתקפה על הגוש שונות, ודומה כי יש גרעין של אמת בכל אחת מהן. עבדאללה את-תל, מפקד כוח הלגיון שהיה מעורב בהתקפה, טוען כי היה זה פרי יוזמתו, כמו יוזמות התקפיות אחרות שנקט על דעת עצמו נגד מטרות יהודיות. לעומת גרסה זו עומדת טענתו של דן קורצמן, שאותה אימץ למעשה ההיסטוריון הירדני סולימאן מוסא, כי ההתקפה בוצעה בידיעת המלך עבדאללה ועל-פי הנחיותיו של גלאב. לפי גרסה זו, נועדה ההתקפה לסלק את המאחז היהודי ששכן בשטח שהוקצה למדינה הערבית, והטריד במשך

54 נוסח הצעת ארצות-הברית ראה: מזכיר המדינה האמריקאי ג'ורג' מארשל לשגרירות ארצות-הברית בלונדון, 4 במאי 1948, *Foreign Relations the United States [=FRUS]*, Part II, Washington 1970, pp. 891-892.

55 ישראל, פרוטוקולים, עמ' 75-76. ראה הערכת הקונסול האמריקאי בירושלים, ואסון (Wasson), כי היהודים מעוניינים לנצל את הצעות ההפוגה כדי להרוויח זמן, לשפר את מצבם, ולהביא להקמת המדינה היהודית, מברק למזכיר-המדינה, 11 במאי 1948, *FRUS*, עמ' 971-972.

56 על שיחתו של קירקברייד עם עזאם ראה: קירקברייד למשרד-החוץ, 8 במאי 1948, PRO, FO 371/68549/E6002. אישור לחששותיו של עזאם, ראה: בן-גוריון (לעיל, הערה 34), עמ' 410, 11 במאי 1948; קירקברייד למשרד-החוץ, 4 במאי 1948, PRO, FO 371/28852/E6008; ואסון למזכיר-המדינה, 9 במאי 1948, *FRUS*, עמ' 945-946.

חודשים ארוכים את התחבורה הערבית בכביש חברון-ירושלים.⁵⁷ יש להדגיש כי בחודשים האחרונים לשלטון המנדט היה זה ציר חיוני למעבר שיירות ממחנות הצבא הבריטי באזור תעלת-סואץ לעבר-הירדן. שיירות אלו הובילו כמויות ניכרות של נשק וציוד להקמת תשתית לוגיסטית חדשה ללגיון, שתהווה תחליף לזו שבארץ-ישראל.⁵⁸ מיפקדת הכוחות הבריטיים בארץ-ישראל, כמו גם הציר הבריטי בעמאן, נחלצו להגן על הלגיון ולנער מעל ממשלת בריטניה את האחריות לפעולה. ב-13 במאי פרסמה מיפקדת הכוחות הבריטיים בארץ-ישראל הודעה רשמית, ולפיה אין הלגיון נתון עוד למרותה. באותה שעה שהו עדיין למעלה משני גדודים באזור שכם-רמאללה ובקעת-הירדן, וחלקם היה נתון בתהליך פינוי לעבר-הירדן. מבחינה רשמית היו כוחות אלה נתונים תחת פיקוד הצבא הבריטי בארץ-ישראל כל עוד לא השלימו את פינוים. קירקבריד מצדו דיווח למשרד-החוץ בלונדון כי ההתקפה בוצעה בידי מקומיים, וכי יחידות הלגיון שהוזמנו למקום פעלו לחלץ את האזרחים היהודים ולהצילם מטבח מידי הכפריים הערבים.⁵⁹

ההתקפה על גוש-עציון התפרשה במינהלת-העם הזמנית כתחילת הפלישה של הלגיון לארץ-ישראל וכהכנה לקראת התקפה על ירושלים, שנתפסה ממילא כשטח מפתח עבור הלגיון.⁶⁰ מבחינה מעשית לא היתה התקפת הלגיון מתאפשרת אלמלא העיכוב שחל בלוח הזמנים המתוכנן של יציאת יחידותיו מן הארץ בחזרה לעבר-הירדן. לפי תוכנית הפינוי הבריטית, היה על יחידות הלגיון הערבי המוצבות בארץ-ישראל לצאת מן הארץ כשבועיים לפני תום המנדט. אולם בשל אילוצים ושיקולים הקשורים בפעולות הפינוי הבריטיות, ואולי מתוך כוונה לאפשר את השלמת תהליך ההצטיידות של הלגיון, הושאר חלק מן היחידות לזמן ממושך יותר. עם זאת, נקבע כי כולן תצאנה את הארץ לא יאוחר מ-13 במאי. הדבר קיבל ביטוי רשמי בהודעת שגריר בריטניה בארץ, קדוגן (Cadogan), ב-16 באפריל, כי כל יחידות הלגיון יפנו מן הארץ לפני ה-15 במאי.⁶¹ אך דומה כי ביומיים האחרונים לשלטון המנדט לא טרח הפיקוד הבריטי המקומי לוודא את יציאת כל כוחות הלגיון מן הארץ, וייתכן שאף לא הודיע למפקדת הלגיון על כוונת הנציב העליון להקדים את יציאתו מירושלים ל-14 במאי בבוקר. אכן, באווירת חוסר האכפתיות שאפיינה את גישת הפיקוד הבריטי כלפי הנעשה סביבו בימים האחרונים לשלטון המנדט, כשעניינו היחיד הוא שמירה על צירי הנסיגה החיוניים לו ותו לא, אין להתפלא על כך. אולם בה במידה אפשר

57 את-חל (לעיל, הערה 3), עמ' 31-35; שליים (לעיל, הערה 1), עמ' 215-216; כריוסף (לעיל, הערה 5), עמ' 62. לאפייר וקלינס מקבלים ללא עוררין את גרסתו של את-חל, שלפיה היה זה הוא שיזם את ההתקפה על הגוש, ראה: ד' לאפייר ול' קולינס, ירושלים, ירושלים, 1972, עמ' 290-291, 298-299. ראה גם גרסתו של גלאב (לעיל, הערה 23), עמ' 78. קורצמן ומוסא מביאים גרסה שונה, ראה: קורצמן (לעיל, הערה 45), עמ' 264-267; מוסא, עמ' 93-96.

58 היה זה חלק מההסכם על הנספח הצבאי לחוזה האנגלו-ירדני שנחתם בעת ביקור ראש-ממשלת עבר-הירדן, אבו אל-הודא, בלונדון בראשית פברואר 1948. ראה דיווח על התחלת ביצוע אספקת הנשק והציוד, סיכום רבע שנתי של מפקדת כוחות היבשה הבריטיים במזרח-התיכון, 20 במארס 1948, PRO, WO/261/18.

59 קירקבריד למשרד-החוץ, 14 במאי 1948, FO 816/120, PRO. גם מוסא מתייחס להסברו של קירקבריד כאל כיסוי על פעולת הלגיון, ראה: מוסא, עמ' 97-98.

60 ישראל, פרוטוקולים, עמ' 63, 77. פפה רואה בקרב על גוש-עציון חלק ממערכה מתוכננת על ירושלים, ראה: פפה (לעיל, הערה 5), עמ' 19, 21, 32.

61 על תוכנית הפינוי ראה לעיל, הערה 17; 'סיכום אירועים לתקופה פברואר 1947-יוני 1948' מטעם הגנרל ג' מקמילן (MacMillan), מפקד הכוחות הבריטיים בארץ-ישראל, 3 ביולי 1948, מוזיאון המלחמה האימפריאלי (Imperial War Museum), לונדון, מסמכי מקמילן.

שבמתכוון העלים הפיקוד הבריטי עין מהמשך נוכחותן של כשתי פלוגות מהלגיון בשכם ובראמאללה, מתוך הנחה כי היהודים לא יתנגדו לנוכחות כזו באזורים שנועדו ממילא להתפס על-ידי המלך ההאשמי.⁶²

מכל מקום, הלגיון הופתע מיציאתו המוקדמת של הצבא הבריטי מירושלים, וחסימת הכביש ממנה לבית-לחם על-ידי כוחות ה'הגנה' מנעה בעדו לשגר כוחות לאזור בית-לחם-חברון, בהעדר דרך גישה חלופית. אף-על-פי-כן, נותרה באזור חברון פלוגה אחת, שלפי דיווחו של קירקברייד לא הספיקה לשוב לעבר-הירדן בשל חסימתו המוקדמת של הכביש לירושלים.⁶³ אפשר אמנם שפלוגה זו נשארה משום שנותקה במקרה מעורפה, אך בה במידה מותר להניח כי הושארה בכוונה תחילה, כמו כוחות המשמר, שלטענת מוסא הושארו במתכוון בשכם ובראמאללה. שכן, גם במקרה זה, כמו בשכם ובראמאללה, לא היה הלגיון יכול להגיע לבית-לחם וחברון בלא לעבור דרך ירושלים ובכך לפגוע במעמדה הבינלאומי של העיר. יתר על כן, מאז סוף אפריל היו מבואותיה הדרומיים של העיר למעשה בידי כוחות ה'הגנה', ורק התערבות הצבא הבריטי אפשרה המשך התנועה בכביש ירושלים-בית-לחם. מן הראוי לציין כי שליים ופפה מתעלמים מההתחייבות הבריטית בדבר פינוי הלגיון לפני סיום המנדט, ושליים אף מקבל את טענת את-תל שלפיה הפקירו גלאב והבריטים את ירושלים לחסדי היהודים. פפה, הרואה בקרבות גוש-עציון וירושלים מקשה אחת, מתעלם מעצם פינוי יחידות הלגיון מהארץ וחזרתם במסגרת הפלישה.⁶⁴

למפקדת ה'הגנה' בירושלים נודע כי הנציב העליון החליט להקדים את יציאתו מן העיר ל-14 במאי בבוקר, בעוד שתוקף המנדט עמד לפקוע רק בחצות ליל 14-15 במאי. על יסוד מידע זה הכינה מפקדת ה'הגנה' מבצע השתלטות על צמתים, בניינים, ומחנות צבא מיד עם פינוים על-ידי הכוחות הבריטיים (מבצע 'קלשון'). המבצע נועד לחבר חלקים מנותקים של העיר, שהיו בשליטה יהודית, לרצף טריטוריאלי נוח להגנה.⁶⁵ מיד עם יציאת הנציב העליון ופינוי הצבא הבריטי מן העיר, ב-14 במאי, תפסו הכוחות היהודיים את אזור הבטחון במרכז העיר ('בווינגרד'), והשתלטו על מחנות צבא ומשטרה, תוך ניצול יתרון ההפתעה ועדיפות הכוח המקומית שממנה נהנו.⁶⁶ הכוחות היהודיים השתלטו במהירות יחסית על צפון העיר והתחברו אל הר-הצופים. תוך יומיים היו מרבית חלקי העיר שמחוץ לחומות העיר העתיקה בידי הכוחות היהודיים, למעט הר-ציון (שנכבש בליל 17-18 במאי) והר-הזיתים. מבואות העיר מצפון ומדרום היו עתה בידי הכוחות היהודיים, ודרך יריחו-ירושלים נותרה היחידה הפתוחה בפני הערבים. מבצע 'קלשון' התנהל בקלות יחסית עקב הצטרפותם של רבים מהמתנדבים הערבים בירושלים לקרב על גוש-עציון —

62 קירקברייד למשרד-החוץ, 14 במאי 1948, PRO, FO 371/68372/E6268; על השארותן המכונות של פלוגות הלגיון בראמאללה ובשכם ראה: מוסא, עמ' 83-85, 101. מוסא טוען שההנחה שעמדה ביסוד צעד זה היתה שהיהודים אינם מתנגדים לכך. וראה הסברו של משרד-החוץ הבריטי למחלקת-המדינה האמריקנית, רייט לדאגלס, 22 במאי 1948, PRO, FO 371/68830/E7224

63 קירקברייד למשרד-החוץ, 14 במאי 1948, PRO, FO 371/68372/E6268

64 שליים (לעיל, הערה 1), עמ' 223-244, והוא מסתמך על את-תל (לעיל, הערה 3), עמ' 35-39; פפה (לעיל, הערה 5), עמ' 32-39.

65 על ההכנות ומהלך המבצע ראה: ד' שאלתיאל, ירושלים תש"ח, עורך י' שפירא, תל-אביב 1981, עמ' 145-151, 163-169; י' לוי (לויצה), תשעה קבין, ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות, תל-אביב 1986, עמ' 225-235. קורצמן (לעיל, הערה 45), עמ' 241. השליטה בשיח' ג'ראח נמסרה על-ידי הבריטים בהתאם להתחייבותם במהלך מבצע 'יבוס'.

הם המפתח להבנת השיקולים המדיניים והצבאיים שהנחו את המלך עבדאללה ומפקד הלגיון, גלאב והביאו לתפנית אסטרטגית במדיניות הפעלתו המבצעית של הלגיון בירושלים ובלטרון.

הצטרפות הירדנים למלחמה – סדרה של טעויות

ועדת ההפוגה מטעם האו"ם פעלה להחזיר את ההפוגה על כנה, אך מאמציה עלו בתוהו, שכן לוועדה לא היתה אפשרות לכפות הפסקת-אש על הכוחות הלוחמים, ופלישת הצבאות הערביים בליל 14-15 במאי לתחומי הארץ שמה את מאמציה לאל. ב-14 במאי, במהלך מבצע 'קלשון', חזרו הנציגים המוסמכים של הצד היהודי בירושלים והודיעו לנציגי ועדת ההפוגה על נכונותם לחזור למשטר הפסקת-האש, בתנאי שגם הערבים יכבדו אותה.⁷⁰ היהודים חזרו על נכונות זו גם בימים הבאים, אולי מחשש להתערבות הלגיון. אלא שבמצב שנוצר עתה ניהלה המפקדה הערבית המקומית של הכוחות הבלתי-סדירים טקטיקה של סחבת, בנסיון להרוויח זמן, ולמעשה דחתה את ההצעות להפסקת-אש, מתוך ציפייה להתערבות הלגיון הערבי הפולש. בד בבד, הגבירו הערבים את הלחץ על הרובע היהודי הנצור בעיר העתיקה, שם היה להם יתרון מקומי ניכר, והפעילו לחץ ציבורי על המלך עבדאללה לחוש לעזרה. לכשלון המאמצים להחזיר את ההפוגה על כנה תרמו, בין השאר, קשיי פיקוד ושליטה בקרב הכוחות הערביים הבלתי-סדירים והעדר תיאום בין ועדת ההפוגה לנציג הצלב האדום הבינלאומי, שניהל משא-ומתן עצמאי עם הצד הערבי.

ב-16 במאי ערב נעשה מצב הרובע היהודי קריטי, וקריאותיו הבהולות לעזרה העמידו את מפקדת ה'הגנה' בפני הצורך הדחוף לפרוץ אל תוך העיר העתיקה כדי לחבור אל מגיני הרובע הנצור. בדיעבד התברר כי נסיונות הפריצה לעיר העתיקה הם שהביאו להתערבות הלגיון בירושלים שחרצה את גורל הרובע. אולם גם אם היתה מיפקדת ה'הגנה' מודעת לסכנה שנסיונות הפריצה לעיר העתיקה יגררו את התערבותו של הלגיון הערבי, ספק אם היה בכך כדי לשנות את תכניותיה. מה שהכריע בשיקוליה היה הצורך הדחוף למנוע את נפילת הרובע הנצור וטבח תושביו ומגיניו. החל בליל 16-17 במאי נעשו מדי יום מאמצים חוזרים ונשנים לפרוץ אל תוך העיר העתיקה. נסיון הפריצה הראשון, דרך שער יפו, הסתיים אמנם בכשלון, אך היה בו כדי שיצטייר בעיני הערבים כנסיון לנצל את ההצלחה ולהשתלט גם על העיר העתיקה. נסיון פריצה נוסף, שנעשה גם הוא באזור שער יפו, בליל המחרת, נכשל גם הוא, אך דווקא המהלך המשני שלו, שנועד להסחה, הביא לכיבוש הרציון, החולש על דרום-מערב העיר העתיקה, על-ידי כוח של הפלמ"ח. בליל 18-19 במאי הצליח כוח זה לפרוץ את שער ציון ולאפשר העברת תגבורת ונשק לרובע הנצור. בעקבות הצלחת הפריצה אל העיר העתיקה, חידשו הנציגים היהודים את ההצעה להפסקת-אש, כנראה בנסיון למנוע את התערבות הלגיון בקרבות.⁷¹ אלא שההצעה באה באיחור.

70 דין-וחשבון של הרצוג, 21 במאי 1948, מדינת ישראל – גנזך המדינה, תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, א: 14 במאי-30 בספטמבר 1948, ירושלים תשמ"ה, עמ' 42-52 [להלן: ישראל, תעודות, א]; שאלתיאל (לעיל, הערה 65), עמ' 165-166. ההצעה אושרה על-ידי בן-גוריון ונמסרה רשמית לוועדת ההפוגה ב-15 במאי. מיופה-הכוח הבריטי בירושלים, בומון (Beaumont), דיווח למשרד-החוץ ב-14 במאי 1948 כי הוועד הערבי העליון והסוכנות היהודית נתנו את הסכמתם להפסקת-אש בת 8 ימים, באישורו של עבדאללה, PRO, FO, 371/68552/6248; גלאב (לעיל, הערה 23), עמ' 108.

71 ל' כהן לניואנהויס (Nieuwenhuys), 19 במאי 1948, ישראל, תעודות, א, עמ' 35. על נסיונות הפריצה לעיר העתיקה ראה: שאלתיאל (לעיל, הערה 65), עמ' 171-178.

כיבוש הרציון היה נקודת מפנה קריטית מבחינת עבדאללה, וממנה ואילך לא ראה מנוס מלהורות על התערבות צבאו בירושלים. בשעה שבאה ההצעה היהודית להפסקת-אש, כבר היה הלגיון בתחילתה של התקפה על הכוח היהודי בשכונת שיח' ג'ראח, במגמה לחבור אל העיר העתיקה.

הישגי הכוחות היהודיים בירושלים ביומיים הראשונים לאחר הפינוי הבריטי, ועוד יותר מכך הנסיונות לפרוץ לתוך העיר העתיקה, המחישו את סכנת כיבוש העיר בידיהם בכל חומרתה. מלבד לחצים מצד ממשלות ערביות ומזכיר הליגה, החל להגיע אל המלך עבדאללה זרם הולך וגובר של פניות נואשות לעזרה מצד אישי ציבור ונכבדים ערבים בירושלים, שחלקם באו לעמאן כדי להתחנן — ובמובן מסוים ללחוץ — על המלך להציל את העיר הקדושה לאסלאם מפילה בידי היהודים.⁷²

כאן המקום לציין כי בתוכנית המלחמה המשותפת שהגו נציגי הצבאות והמדינאים הערבים בדיוניהם הקדחתניים בדמשק ובעמאן ב-11-13 במאי לא נזכרה ירושלים כלל. ההסבר לכך נעוץ כנראה בראש ובראשונה בהכרה כי ירושלים נועדה להיות אזור בינלאומי באחריות האו"ם, וממשלות ערב ביקשו למנוע פגיעה בסמכותו. אך ספק אם מתכנני הפלישה יכלו להתעלם מבעיית ירושלים אלמלא ההפוגה הבלתי-רשמית, שהשתררה בעיר החל ב-8 במאי. על-פי תוכנית הפלישה המקורית, שגובשה בדמשק, היה על הלגיון הערבי להיכנס לתחומי ארץ-ישראל באזור גשר (נהריים), באגפו השמאלי של הצבא העיראקי, בעוד כוח הפלישה הסורי תוכנן להיכנס לגליל דרך גבול לבנון. הצבא הלבנוני היה אמור להישאר במגננה, ואילו על הצבא המצרי הוטל להתקדם מדרום לצפון לאורך חוף הים. תוכנית זו חתרה, בחלקה הצפוני, לכתר את שטח המדינה היהודית באזור העמקים, ונראה כי יעדה האסטרטגי העיקרי היה חיפה. אלא שהתוכנית לא עלתה בקנה אחד עם כוונותיו של עבדאללה, ולפיכך עמד על כך שיוכנס בה שינוי, ולפיו יוטל על הלגיון להיכנס דרך גשר אלנבי בגזרת יריחו ולהיערך באזור שכם וראמאללה, וכן להחזיק כוח עתודה במעלה הכביש מיריחו לירושלים.⁷³ דרישתו של עבדאללה זכתה לתמיכת נציג הצבא המצרי במפקדה הכללית, שהיה מעוניין לאבטח את אגפו הימני. השינוי בתוכנית הפלישה — שנכנס לתוקף בהוראות המפקדה הערבית הכללית מ-14 במאי — שיבש את הכנות הסורים, שחלק מכוחותיהם כבר נמצאו בתנועה לתוך שטח לבנון. לפי התוכנית החדשה הוטל על הצבא הסורי לתקוף בגזרת צמח שמדרום לכנרת, בעוד גזרת גשר-נהריים, שבעמק בית-שאן, הוקצתה לעיראקים.⁷⁴

בדיעבד רבו הטענות מצד אישים ערבים על שינוי תוכנית הפלישה בידי עבדאללה, שניצל כביכול את מעמדו כמפקד העליון של צבאות ערב — אף שהיה זה תואר רשמי בלבד — לקידום

72 מוסא, עמ' 145; קירקברייד למשרד-החוץ, 15 במאי 1948, PRO, FO 371/68372/E6304; קורצמן (לעיל, הערה 45), עמ' 404; לויצה (לעיל, הערה 65), עמ' 42, 234.

73 על הדיונים בתוכנית הפלישה ופרטיה ראה: גל-ג'בורי (לעיל, הערה 24), עמ' 167-168; ועדה פרלמנטרית, עמ' 194; אמין אל-נפורי, 'אל-ג'יש אס-סורי פי פלסטין עאם 1948', אל-פכר אל-עסכרי, 2-3 (יולי 1979), עמ' 12.

74 ועדה פרלמנטרית, עמ' 195; אל-עארף (לעיל, הערה 29), עמ' 289; מוסא, עמ' 56; אל-נפורי (שם), עמ' 12; אל-ג'בורי (לעיל, הערה 24), עמ' 171-172; קירקברייד למשרד-החוץ, 14 במאי 1948, לעיל, הערה 62.

מפגש פיסגה טורי-ירדני
עיראקי, דרעא
(מאי [?] 1948)

שאיפותיו, והיו אף שתלו בכך את הקולר לכשלוך מאמץ הפלישה הערבי.⁷⁵ אולם עד מהרה עתידים היו מרבית חיילי הלגיון למצוא עצמם מעורבים בקרבות מרים בירושלים, בשל ההידרדרות המהירה שחלה במצב הערבים בעיר לאחר יציאתו של הנציב העליון בכוקר ה-14 במאי. נראה כי חרף הכוונה להציב כוח עתודה באמצע הדרך בין יריחו לירושלים, הרי בעת קביעת התוכנית החדשה עדיין קיווה עבדאללה שהפסקת-האש בירושלים תוחזר על כנה ותימנע המלחמה.⁷⁶ גישה זו קבעה גם את מגמות היערכותו ואופי פעילותו המבצעית של הלגיון, שהחל לחצות את הירדן בחצות ליל 14-15 במאי ולהיערך באזור השומרון, תוך שהוא עוקף את ירושלים. הגישה המגננתית שנקטה מפקדת הלגיון באה לידי ביטוי בעמידתם מנגד של חיילי הגדוד הראשון, שנערך באזור טול-כרם, שעה שכוח ישראלי תקף את כפר-סאבא הערבית וכבשה. חיילי הלגיון התערבו רק כשהכוח הישראלי הגיע לקלקיליה, שכן לפי הוראות מפקדת הלגיון נאסר עליהם לעבור את קו מסילת-הברזל מערבה. הגדוד הרביעי, שנערך בדיר נזאם וח'רבא ממזרח ללטרון, נאלץ לעמוד מן הצד בעת שכוחות ה'הגנה' ניסו שוב לפתוח את הדרך לירושלים (מבצע 'מכבי ב'). במהלך הפעולה, בליל 15-16 במאי, נתפסו דיר איוב ולטרון, ונפתח הכביש למעבר שיירת אספקה קטנה, שבפועל הסתכמה במשאית אחת בלבד (שיירת 'היתום'). בעת ההשתלטות, הקלה יחסית, על משלטים אלה לא ידעו כוחות ה'הגנה' שהם פונו כלילה הקודם על-ידי 'צבא ההצלה'. הנסיון להעביר שיירה נוספת בליל 17-18 במאי השיג אמנם הצלחה חלקית, אך באותו לילה נחסמה הדרך על-ידי כוח הלגיון הערבי, ואילו כוח מחטיבת 'גבעתי', שהיה כוח ה'הגנה' העיקרי שהשתתף במהלך זה, הועבר בדחיפות לחזית הדרום לסייע לבלימת כוח הפלישה המצרי שם.

המאמץ הרב שהשקיעה ה'הגנה' בנסיונות לפתוח את הדרך לירושלים בשבוע האחרון לשלטון המנדט, למרות משימותיה האחרות והכוחות המוגבלים שעמדו לרשותה, היווה עדות לחשיבות העליונה שייחסה הנהגת היישוב להבטחת שליטתה בירושלים ומבואותיה בטרם תחל הפלישה הערבית. דווקא משום כך — שלא לדבר על המחיר הכבד, אך חסר התכלית, שהיתה עתידה ישראל לשלם בנסיונות חוזרים ונשנים לכבוש את לטרון — כולטת החמצתה של ההזדמנות

75 ראה, למשל: אל-גיבורי (לעיל, הערה 24), עמ' 169-170. אל-גיבורי, מטיל את האחריות לשינוי התוכנית על גלאב; אל-נפורי (שם), עמ' 12. גלאב עצמו טוען כי לא היתה כל תוכנית צבאית משותפת, גלאב (לעיל, הערה 23), עמ' 93.

76 ראה: קירקברייד למשרד-החוץ, 15 במאי 1948, לעיל, הערה 72.

הבלתי-חוזרת שהיתה לכוחותיה להשתלט על אזור מפתח זה, החולש על דרך המלך מן השפלה לירושלים.⁷⁷ אפשר שהטעות שעשה הפיקוד הישראלי בהסגת הכוח ממשלטי לטרון, כפי שהוזכרה לעיל, נבעה מאי-הבנה של תהליך חילופי הכוחות הערביים באזור זה. בליל 14-15 במאי פינה כוח 'צבא ההצלה' את האזור, בלא תיאום מוקדם עם הלגיון הערבי ובלא להמתין שזה יתפוס את מקומו.⁷⁸ פינוי לטרון היה חלק מנסיגה כללית של 'צבא ההצלה' מארץ-ישראל לסוריה לצורך ארגון מחדש, דבר שנעשה על-פי הוראות מיפקדת כוחות המתנדבים הערבים בדמשק. אולם, ההסבר להעדר התיאום בין קאוקג'י למיפקדת הלגיון בקשר לפינוי לטרון נעוץ בהשפעתה המכרעת של ממשלת סוריה על מדיניותו ויעדיו המבצעיים של 'צבא ההצלה' וביחסים העכורים ששררו בין עמאן לדמשק.

השפעתה המכרעת של ממשלת סוריה על 'צבא ההצלה' שיקפה את התפקיד המרכזי שמילאה דמשק כמקום מושבה של מיפקדת הכוחות הבלתי-סדירים וכבסיס התארגנות ואימונים צבאיים לכוחות אלה טרם כניסתם לארץ-ישראל. זאת ועוד, סוריה השקיעה משאבים ניכרים ב'צבא ההצלה' בכוח-אדם — בכלל זה יותר מ-40 קצינים וכ-400 חיילים מן הצבא הסדיר — וכן בנשק וציוד, שעלו בהרבה על אלה של כל מדינה ערבית אחרת. ביטוי בולט לחשיבות שייחסה דמשק לכוח סדיר-למחצה זה הוא מעורבותה הישירה של צמרת השלטון הסורית, ובראשה הנשיא קוואלי, בארגון הכוח, במינוי מפקדיו ובהגדרת משימותיו ויעדיו.⁷⁹

התפקיד הראשי שנטלה עליה ממשלת סוריה במאמץ ארגון כוחות המתנדבים הערבים למלחמה בארץ-ישראל ביטא את חששותיהם של שליטי דמשק מפני כוונות המלך ההאשמי להשתלט על חלקים מן הארץ כצעד ראשון לקראת הגשמת שאיפתו לאיחוד 'סוריה הגדולה' תחת כתר. אין תימה אפוא שנוכח כשלון מאמץ המלחמה הערבית הבלתי-רשמית ופלישתם הצפויה של הצבאות הסדירים לארץ-ישראל, ביקשה דמשק למנוע אפשרות של השתלטות מצד המלך עבדאללה על 'צבא ההצלה' ורתימתו להגשמת שאיפות הסיפוח שלו כלפי סוריה. מתוך שיקול זה, ועל-מנת להבטיח ש'צבא ההצלה' יוסיף לשרת את האינטרסים הסוריים במלחמה ולפעול באזור הקרוב ביותר אליה, הורתה מיפקדת כוחות המתנדבים הערבים בדמשק לקאוקג'י להסיג את כל יחידות 'צבא ההצלה' לסוריה, לשם ארגון מחדש.⁸⁰ ביוני עתיד היה 'צבא ההצלה' להיכנס לגליל

77 ההזדמנות הוחמצה חרף הפצרות מפקד חטיבת 'הראל', יצחק רבין, ראה: 'אלון, מערכות פלמ"ח: מגמות ומעש, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 218; לאפייר וקולינס (לעיל, הערה 57), עמ' 334. אניטה שפירא, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח: סוגיות במאבק על ההנהגה הבטחונית, 1948, תל-אביב 1985, עמ' 110.

78 האחריות שגילה קאוקג'י בעניין זה, מוסא, עמ' 130. F. al-Qawaqji, 'Memoirs, 1948', JPS, 2 (1973), pp. 9, 12-13; וראה ביקורתו של מוסא על חוסר

79 על חלקה של הצמרת הסורית בארגון כוחות המתנדבים, ראה ביומנו של אל-האשמי, המדינאי ואיש הצבא העיראקי הגולה בדמשק ששימש 'מפקח כללי על המתנדבים', אל-האשמי (לעיל, הערה 14), עמ' 151 ואילך. ראה גם: חייריה קאסמיה (עורכת), פלסטין פי מד'כראת פווי אל-קאוקג'י 1936-1948, ביירות 1975, עמ' 124 ואילך. על חלקם של המשאבים הסוריים ב'צבא ההצלה' ראה: אל-נפורי (לעיל, הערה 73), עמ' 11; אל עארף (לעיל, הערה 29), עמ' 40. ראה גם: האני אל-הנדי, 'ג'י'ש אל-אנקאר' 1947-1949, שאון פלסטיניה, 23 (1973), עמ' 47.

80 ראה הסברו של קאוקג'י לחוסר התיאום בינו לבין מפקדת הלגיון, קאסמיה (שם), עמ' 196-197; קאוקג'י (לעיל, הערה 78), עמ' 28. במקום אחר מטיל קאוקג'י את האחריות להוצאת 'צבא ההצלה' מן הארץ על עבדאללה, ראה: שם, עמ' 14.

דרך גבול לכנון ולהפוך לכוח הצבאי הערבי העיקרי באזור זה, כשהוא פועל למעשה תחת פיקודו הישיר של המטכ"ל הסורי, עד להבסתו וסילוקו מן הגליל באוקטובר 1948.

ארבעת 'הימים האבודים' של הלגיון

לפי גרסתו של מוסא, כבר ביום הראשון לכניסת הלגיון לארץ-ישראל החלו קצינים ערבים משורותיו לגלות סימנים של חוסר-סבלנות בשל הגישה המגננתית שנקטה מפקדתם והיערכות יחידותיהם באופן שנמנע עימות בינו לבין היהודים. בביקורים שערכו גלאב ויורש-העצר, האמיר טלאל, ביחידות הלגיון בשומרון, הופנו כלפיהם טענות קשות על חוסר המעש שנכפה על הלגיון, והדברים לא איחרו להגיע למלך ולממשלתו בעמאן. גם מנהיגי האוכלוסייה המקומית החלו מותחים ביקורת על ההמתנה של יחידות הלגיון, שעה ששידורי הרדיו מסרו על התקדמות ונצחונות של הצבאות הערביים האחרים. ב-16 במאי התייצבה בפני המלך משלחת של נכבדים מן הכפרים באזור לטרון, ותבעה כי הלגיון יתפוס את הכפרים החולשים על הכביש מן השפלה לירושלים.⁸¹ אם בהשפעת לחץ זה ואם מתוך שיקולים צבאיים הקשורים במצב בירושלים, נערך הגדוד הרביעי של הלגיון, החל בליל 17-18 במאי, במשלטי באב אל-ואד ולטרון, שפנו מהכוחות היהודיים, ושב לחסום את הדרך לירושלים, במטרה למנוע זרימת תגבורות יהודיות נוספות לעיר. ראוי להדגיש כי שלא כמו ירושלים, אזור לטרון נכלל בשטח שנועד למדינה הערבית, ולפיכך לא עמדה בפני הפיקוד הבריטי של הלגיון שאלת הלגיטימיות של היערכות כוחותיו באזור זה. יתר-על-כן, מיקומו האסטרטגי החשוב בצומת הדרכים מן השפלה לירושלים ולראמאללה הפך את היערכות בו – שהיתה בעלת אופי הגנתי מובהק – לגורם מכריע בהגבלת הלחץ היהודי בירושלים. אם בכל זאת לא מיהר הלגיון לתפוס אזור זה, אפשר שההסבר לכך נעוץ בגישתו המגננתית וברצונו להימנע מהתנגשות עם הכוחות היהודיים על הדרך לירושלים.

המשך המאמצים של הכוחות היהודיים לפרוץ את המצור על הרובע היהודי הביא את המלך עבדאללה להכרה כי גישתו ההגנתית של הלגיון הערבי מעודדת את היהודים להמשיך בהתקפותיהם בירושלים, וכי פעולותיהם מצביעות על כוונה לכבוש את העיר העתיקה. אולם לא המלך, ובוודאי לא גלאב, היו יכולים להתעלם מאזהרתה של ממשלת בריטניה, שהועברה באמצעות קירקברייד עם פלישת הצבאות הערביים, כי אם יתקוף הלגיון את השטח שהוקצה למדינה היהודית, תיאלץ בריטניה להפסיק את המענק הכספי ללגיון, ותוציא את הקצינים המושאלים המשרתים בו.⁸² המוצא הנוח ביותר מן הדילמה היה חידוש ההפוגה, כדי למנוע פגיעה במקומות הקדושים ובריבונותו של האו"ם, מה גם שכוחו של הלגיון לא הספיק כדי להגן על אזור שכס-ראמאללה וכו בזמן לנהל מלחמה בירושלים. אלא שהמאמצים לחדש את ההפוגה העלו חרס, ובינתיים הלך והחמיר מצבם של הלוחמים הערבים בעיר. ב-16 במאי נסוגו לוחמי 'צבא ההצלה', שהיו תחת פיקודו של קצין עיראקי, פאדל רשיד עבדאללה, לתוך העיר העתיקה, והתבצרו מאחורי חומותיה. בעיר העתיקה התרכזו אז, לפי אחת העדויות, כ-60,000 בני-אדם, ששני שלישים מהם היו פליטים שנמלטו אליה משכונות בעיר החדשה. מספרם של הלוחמים

81 מוסא, עמ' 129-130; רוסאן (לעיל, הערה 46), עמ' 71-75.

82 קירקברייד למשרד-החוץ, 15 במאי 1948, PRO. FO 371/68553/E6328.

عزيم غلبه يات

انه موقع القدس سه العرب والحلمه ونفلا العرب صلعم وانه وقوع اي كارتة سه العرب
 عد املا كانه يقنوا او يحلوا امر عظيم التبع علمنا ويزال الوقت ليس
 بالابوس منه وان امر بلزوم الاصفاط جاهو تحت آية الاله البده القديم وطرد
 اري اما بواسطة القراء التي في نواصر رام الله او باسك قوة سه اصفاط
 القراء هناك ان ارجو انه تنفذوا هذه ارفق بكم سر عزي
 ع

פקודת המלך עבדאללה
 לגלאב פאשא, בכתב-
 ידו, המורה לו להכניס
 את הלגיון לירושלים

הערבים בעיר העתיקה עם הפלישה היה כ-700, מהם 300 מתנדבים מ'צבא ההצלה' והשאר
 פלסטינים מקומיים. הכוח הערבי הלוחם בעיר כולה מנה כ-2,000 איש לעומת כ-3,000 לוחמים
 יהודים מאומנים, שרק למחצית מהם היה נשק אישי. הכוח הערבי סבל מפיצול בפיקוד בין נאמני
 המופתי לאנשי 'צבא ההצלה' וממחסור חמור בתחמושת, ובשורותיו שרר תהוהו ובוהו ארגוני
 ומורלי. את ענייניה האזרחיים של העיר ניהל באותם הימים אחמד חלמי עבד אל-כאקי, חבר
 הוועד הערבי העליון היחיד שנותר בעיר.⁸³

ב-16 במאי, לאחר שלושה ימים שבמהלכם הופנו אל המלך עבדאללה קריאות לעזרה, שיגר
 המלך לגלאב הוראה בכתב לפעול במהירות, כדי 'לשמור על הקיים' – העיר העתיקה ודרך
 יריחו. המלך העמיד את גלאב על רגישות העולם הערבי והמוסלמי כלפי ירושלים ועל ההשלכות
 החמורות שתהיינה למפלה ערבית בעיר לגבי עבר-הירדן עצמה.⁸⁴ באותן השעות שיגר רשיד שני
 מברקים למלך עבדאללה, באמצעות מיפקדת 'צבא ההצלה', ובהם שיווע לעזרה. רשיד טען כי
 היהודים מפגיזים את הר-הבית וכי סכנת כליה מרחפת על הערבים בעיר העתיקה. אולם מפקד
 הלגיון לא מיהר לבצע את הוראות המלך, מה גם שנשאו אופי מעורפל והותירו בידיו את פירושן
 מבחינה מבצעית. את מרבית זמנו בילה גלאב בקרב היחידות בחזית – לדברי קירקברי, כדי
 להימלט מלחץ המלך וראשי-הממשלה לפעול להצלת ירושלים.⁸⁵ נסיון הפריצה שעשה הפלמ"ח
 בליל 16-17 במאי וקריאות העזרה שהפנה חלמי תוך כדי כך אל המלך עבדאללה בטלפון –
 שלמרבה הפלא המשיך לפעול – הוכיחו למלך כי הוראותיו לא בוצעו וכי מצב הערבים בעיר
 העתיקה הולך מדחי אל דחי. בישיבת ממשלה דחופה, שכנס המלך בבוקר ה-17 במאי
 בהשתתפות גלאב וסגנו, בא לידי ביטוי המתח שהשתרר בין המלך וממשלתו לבין המפקד הבריטי

83 מוסא, עמ' 133-135; לויצה (לעיל, הערה 65), עמ' 57, 240-241. גרסותיהם לגבי היקף הכוחות הערביים
 הבלתי-סדירים בירושלים עם סיום המנדט דומות.
 84 מוסא, עמ' 136 (צילום המסמך בעמ' 188); גלאב (לעיל, הערה 23), עמ' 117.
 85 קירקברייד למשרד-החוץ, 19 במאי 1948, PRO, FO 816/120; גלאב (לעיל, הערה 23), עמ' 111-113.

שנעשתה תוך עקיפת סמכותו של מפקד הלגיון, נערכה הפלוגה בליל 17-18 במאי בשכונת אט-טור שעל הר-הזיתים. אולם מאחר שהר-ציון נכבש על-ידי היהודים באותו לילה, נכנסה הפלוגה לפנות בוקר לעיר העתיקה.

מהלכי שני הצדדים בשעה קריטית זו, שבה החלה כניסת הלגיון לירושלים, משקפים בביורור את הרדיות הכרתם בחומרת המצב ואת החרדה מפני הכאות. הפערים בין כוונת מעשיו של כל צד לבין הפירוש שנתן להם היריב מצביעים על הנתק בתקשורת בין הצדדים. כבר לפני כניסת פלוגת הלגיון הראשונה לעיר, נכנס הלגיון ליישובים היהודיים המבודדים שמצפון לעיר, כנראה במגמה להגביר את האיום בהתערבות ולהרתיע את הפיקוד היהודי מהמשך ההתקפה על העיר העתיקה. ב-15 במאי נכנס כוח של הלגיון לעטרות, שפונתה בלילה הקודם מתושביה היהודים בעקבות נפילת כפר-עציון וטבח תושביו ותחת איום של התקפה ערבית כבדה. ב-17 במאי נכנס כוח של הלגיון לנווה-יעקב, שגם היא פונתה מתושביה, לאחר שהופגזה קשות ביום הקודם על-ידי כוח של 'צבא ההצלה' וכנראה גם של הלגיון. בד בבד, קידם הלגיון שני תותחי 25 ליטראות לעמדות ירי על ירושלים.

עם זאת, ב-18 במאי בכוקר עדיין ניסתה מיפקדת הלגיון להימנע מהתערבות ישירה בירושלים, ועבד אל-קאדר אל-ג'ונדי, סגנו של גלאב והקצין הערבי הבכיר ביותר בלגיון, פנה במברק לקאוקג'י וביקש ממנו לחוש לעזרת הערבים בעיר העתיקה.⁸⁹ כוחות 'צבא ההצלה' של קאוקג'י כבר היו בתנועה לאזור שכם, לקראת פינוים לסוריה. אך דומה כי מתוך שאיפה להשיג יוקרה ולהפגין את חיוניותו, החזיר קאוקג'י את כוח הארטילריה משכם, תגבר אותו בפלוגת מותנדבים סורים ובלוחמים מקומיים שנאספו בדרך, וביצע התקפה על העמדות היהודיות באזור שיח' ג'ראח והשכונות היהודיות הצפוניות, בעוד הלגיון הערבי מוסיף לעמוד מן הצד. בצהריים קיבל גלאב, בהיותו ברמאללה, מברק מן המלך, ובו הוראה להתקדם לירושלים במטרה ליצור איום על היהודים, כדי שיסכימו לחידוש ההפוגה בירושלים. כעבור מחצית השעה קיבל גלאב שדר שני, והפעם משר-ההגנה, שהורה לו בשם המלך לתקוף את השכונות היהודיות בירושלים באמצעות כוח מתוגבר בארטילריה. וזאת בתגובה לנסיגות ה'הגנה' לפרוץ את שערי העיר העתיקה. 'ההתקפה על היהודים תביא להקלת הלחץ על הערבים ותאלץ אותם להסכים להפוגה בירושלים. הקונסול הבלגי היה כאן והוד מלכותו הבין ממנו שפעולה כזו מצדנו עשויה להפחיד את היהודים ולרכך את עקשנותם' נאמר במברק.⁹⁰ הקונסול הבלגי הנזכר במברק הוא חבר ועדת ההפוגה שביקר בעמאן ב-17-18 במאי יחד עם נציג האו"ם בירושלים פאבל דה-אסקראטה (Azcarate). עם שובם לירושלים עשו מאמץ מחדש להשיג הפסקת-אש, אלא שהמיפקדה הערבית בעיר ביקשה להכתיב הסכם כניעה של הרובע היהודי, שבו היה לה יתרון, אף שמצבה בעיר בכללותה היה כלאחר ייאוש.⁹¹

89 שם, שם; קאוקג'י (לעיל, הערה 78), עמ' 26, 30-33.
 90 נוסח הפקודה ראה: מוסא, עמ' 138; גלאב (לעיל, הערה 23), עמ' 110.
 91 כהן לבן-גוריון, 14 במאי 1948, ישראל, תעודות, א, עמ' 34; דיין-וחשבון של הרצוג, 21 במאי 1948, לעיל, הערה 69; אל-עארף (לעיל, הערה 29), עמ' 442.

מלחמה

לאחר ארבעה ימי המתנה לא יכול היה גלאב לעמוד עוד בפני לחץ המלך, הממשלה ודעת הקהל, ומצד אחר, טרוניות הקצינים והחיילים הערבים בלגיון, שהגיעו אל סף פריקת עול המשמעת הצבאית. אולם מעל הכל הפכה התערבות הלגיון בירושלים להכרחית משיקול אסטרטגי, משום שבמקרה של כיבוש העיר העתיקה בידי היהודים, היתה נפתחת בפניהם הדרך להתקדם כמעט באין מפריע על כביש ירושלים-יריחו ולנתק את יחידות הלגיון מן העורף.⁹² בערב ה-18 במאי נואש גלאב מהסיכוי לחדש את ההפוגה, והוראותיו שיקפו מכאן ואילך שינוי בגישה המבצעית של הפעלת הלגיון. כיבוש הר-ציון בידי היהודים כלילה הקודם המחיש, מן הסתם, לגלאב את הצורך בתגבור נוסף של הגנת העיר העתיקה, ולפיכך הורה על שיגור פלוגה נוספת אליה, בראשות מפקד הגדוד השישי, את-תל, אשר נטל לידו מעתה את הפיקוד על הכוחות הערביים בעיר העתיקה. תגבורת זו מילאה תפקיד עיקרי בכיבושו מחדש של שער ציון, שעות ספורות לאחר שכוח הפלמ"ח פרץ אותו בליל 18-19 במאי, ויצר קשר עם מגיני הרובע היהודי. ראוי לציין כי כוח הלגיון לא התקשה להשתלט מחדש על שער ציון, לאחר שכוח הפלמ"ח עזב את המקום עקב תיאום לקוי בין מפקדו לבין מפקדת ה'הגנה' בעיר.⁹³

אולם תגבור הכוח הערבי בעיר העתיקה יכול היה לכל היותר לעכב לזמן מה את הפריצה לתוכה ואת כיבושה על-ידי היהודים. מעבר לכך דרוש היה מהלך התקפי שיסיר את המצור החלקי מעל העיר העתיקה, וישיב על כנו את משטר ההפוגה. נוכח סדר-הכוחות המוגבל של הלגיון, היתה ההחלטה להתערב בקרבות בירושלים כרוכה בדילול הכוחות הגזרות האחרות, שם היו עסוקים במשימות חיוניות גם כן: הגדוד הראשון ניהל קרבות באזור קלקיליה, והגדוד הרביעי חסם את כביש ירושלים בלטרון. לרשות גלאב עמדו אפוא הגדוד השני, שהיה ערוך ברכס הרדאר, והגדוד השלישי, ששימש ככוח עתודה. הוראותיו של גלאב היו לתקוף למחרת עם שחר מצפון לדרום באזור שיח' ג'ראח, כדי ליצור רצף טריטוריאלי אל העיר העתיקה.⁹⁴

התקפת הלגיון בכוקר ה-19 במאי בוצעה בכוח גדודי, והפתיעה את הכוחות היהודיים. היא הביאה לניתוק המאחז היהודי בהר-הצופים, שכלל את האוניברסיטה העברית ואת בית-החולים 'הדסה'. בצהריים כבר הגיע הכוח התוקף לשער שכם, אלא שמפקדו הבריטי החליט לסגת לשכונת שיח' ג'ראח, מחשש שלא יוכל להחזיק מעמד ברצועה הצרה שכבש. רק ב-24 במאי, תוך קרבות מרים, הצליח הלגיון ליצור רצף יבשתי בטוח בין ראמאללה לעיר העתיקה, לא לפני שמפקדת הלגיון החישה לעיר גדוד נוסף, הגדוד השלישי. עקב אילוצים של סדר-הכוחות נאלץ הלגיון להשאיר באגפו את הר-הצופים כמובלעת יהודית, לאחר שנכשל בנסיון הראשון לכובשו. למרות מיקומו וחיבתו, לא עשה הלגיון מאמץ ניכר נוסף להשתלט על ההר, מה גם שהדבר לא היה הכרחי להשגת המטרה המיידית של יצירת רצף יבשתי לעיר העתיקה ומניעת נפילתה בידי היהודים.

92 תזכיר של גלאב על המצב בעבר-הירדן, 12 באוגוסט 1948, PRO, FO 141/1246.

93 שאלתיאל (לעיל, הערה 65), עמ' 173-174. על הוויכוח בין שאלתיאל למפקד כוח הפלמ"ח ראה: שם, עמ' 175-177; שפירא (לעיל, הערה 77), עמ' 99-100, 189-190; לויצה (לעיל, הערה 65), עמ' 55-56. על השתלטות חיילי הלגיון על השער ראה: מוסא, עמ' 147-148; קורצמן (לעיל, הערה 45), עמ' 424-425.

94 נוסח הפקודה, ראה: מוסא, עמ' 157-159.

ג

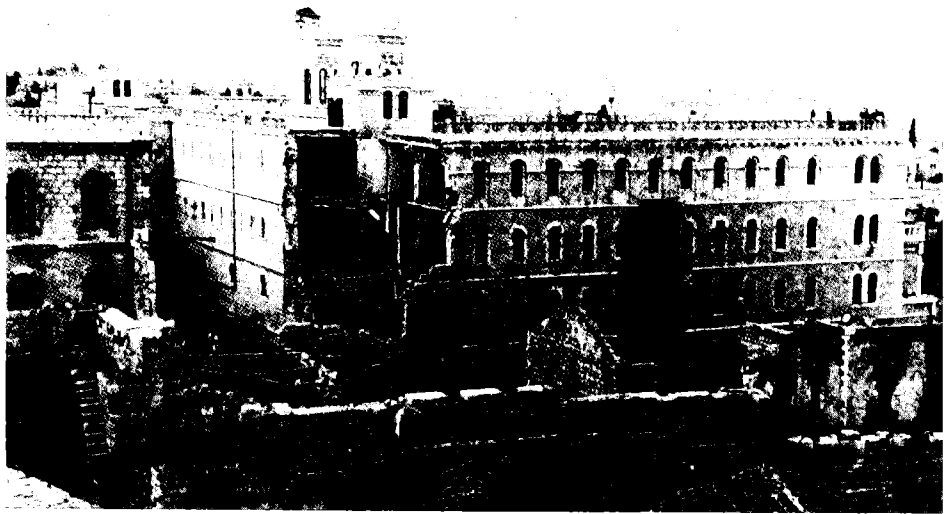
ב

א

התקפת הנגד שביצע הגרוד השלישי ב-22-24 במאי באזור שיח' ג'ראח, מאה שערים, שכונת מוצררה ומנזר נוטרדם התאפיינה בהכנה וארגון חפוזים ובהעדר מודיעין. עקב ליקויים אלה השיגה ההתקפה תוצאות מוגבלות, ובעיקר לא עלה בידי הלגיון לכבוש את מנזר נוטרדם, החולש על צפון-מערב העיר העתיקה. מה שנראה כנסיון היחיד של הלגיון במלחמת העצמאות להבקיע את קו ההגנה היהודי ולפרוץ אל העיר החדשה, לא היה אלא מאמץ להרחיב את שולי המסדרון היבשתי לאורך ציר ראמאללה-שער שכם. שליים, בר-יוסף ושיפטן מאמצים למעשה את טענתו של ישראל בר, ומפרשים את הימנעות הלגיון מלפרוץ אל העיר החדשה כביטוי לשיקולי המלך

למעלה: לגיונרים במצודת מגדל דוד. למטה: שרידי סימון מקורי בערבית, המצוין עמדות-ירי בחומה: (א) עמדת מקלע 'ברן'; (ב) עמדת תת-מקלע 'סטן'; (ג) עמדת 'רובאי מס'

מנזר נוטרדם בימי
הקרבות — מבט מן
העיר העתיקה

עבדאללה שיש להימנע מכיבוש ירושלים כולה, שמא יוביל הדבר לכינאום העיר.⁹⁵ פירוש זה ממעיט מחריפות הדילמה שבה היתה כרוכה התערבות הלגיון בירושלים ומתעלם מיעדה המוגדר. השיקול המכריע בגישת המלך כלפי ירושלים היה הצורך הדחוף בהצלת העיר העתיקה וההכרה שרק בהתערבות צבאו יוכל למנוע את נפילתה ואת הוקעתו עליידי העולם הערבי והמוסלמי כאחראי לאובדנה. בנתוני סדר-הכוחות והמשימות של הלגיון באותם ימים היתה משימת כיבושה של העיר החדשה — כל שכן החזקתה — בלתי-מעשית לחלוטין. יתר על כן, בעיון מדוקדק במקורות, בכלל זה מסמכי משרד-החוץ הבריטי, לא נמצא אף רמז לשיקול הנזכר של מניעת כינאום העיר, אם מצד עבדאללה אם מצד הנציגים הבריטים, בשלב זה של המלחמה. עקרון הבינאום אמנם נשאר מרכיב יסודי בתפיסת משרד-החוץ הבריטי, אך נציגיו בירושלים ובעמאן פעלו להגשמתו רק למן ההפוגה הראשונה, על בסיס קיומן של שתי רשויות מוניציפליות נפרדות, יהודית וערבית, בחסות האו"ם.⁹⁶ מה שעמד לנגד עיני המלך וגלאב בירושלים בשבוע הראשון של המלחמה היה השגת יעד מינימום הכרחי, שמצד אחד, יהיה בר-מימוש בהתחשב בכוחו של הלגיון, ומצד אחר, יהיה בו כדי למנוע את כיתור יחידות הלגיון בשומרון, והוא יחלץ את עבדאללה מן המצוקה המוסרית-הפוליטית שאליה נקלע עקב סכנת נפילת העיר העתיקה בידי היהודים.

בתהליך קבלת ההחלטה בדבר התערבות בקרבות בירושלים מילא תפקיד, לצד המלך וגלאב, גם הציר הבריטי בעמאן, קירקברייד. גישתו העצמאית של קירקברייד וההשפעה הרבה שממנה נהנה בחצרו של עבדאללה קיבלו לעתים ביטוי בחירות שנטל לעצמו להעביר דיווחים לא מלאים ללונדון או לבצע רק באופן חלקי את ההנחיות שקיבל.⁹⁷ דוגמה מובהקת לכך היא התנהגותו

95 על התקפות הלגיון ב-19 וב-22 במאי ראה: מוסא, עמ' 160-185, וכן עמ' 293; שאלתיאל (לעיל, הערה 65), עמ' 179-181; קורצמן (לעיל, הערה 45), עמ' 408-412. פרשנות על מהלכים אלה ראה: בר (לעיל, הערה 1), עמ' 145; וטענה זהה אצל בריוסף (לעיל, הערה 5), עמ' 72-74; שלים (לעיל, הערה 1), עמ' 233-235; שיפטן (לעיל, הערה 5), עמ' 135-136.

96 על עמדות עמאן ולונדון בקשר לכינאום ראה: מברק קירקברייד לשר-החוץ, 29 במאי 1948, PRO, FO 371/68566/E8495, 1816/121. ראה גם: דאו (Daw) למשרד-החוץ, 20 ביוני 1948, PRO, FO 371/68566/E8495. וראה עוד להלן.

97 קירקברייד (לעיל, הערה 13), עמ' 36-37, 53, 99-98.

בפרשת התערבות הלגיון בקרבות ירושלים. מתוך שהכיר כחיוניות הקצינים הבריטים בלגיון הערבי להגשמת תוכניתו של עבדאללה, פעל קירקברייד, לקראת סיום המנדט, לעיכוב הוראת ממשלת בריטניה בדבר הוצאת הקצינים המושאלים מיחידותיהם בלגיון, וביקש להשהותה עד להיווצרות נסיבות המצדיקות את הוצאתם. לחיזוק גישתו זו טען קירקברייד כי יש סיכוי גבוה שתימנע התנגשות צבאית בין הלגיון לכוחות היהודיים, ואגב כך דיווח על פגישת קציני הלגיון וה'הגנה' בנהריים ב-2 במאי.⁹⁸ ב-19 במאי, בשעה שהלגיון כבר היה בעיצומה של המתקפה בירושלים, דיווח קירקברייד כי גלאב נמצא תחת לחץ גובר מצד המלך וראש-הממשלה להתערב בנעשה בירושלים: ביחידות הלגיון גובר הכעס על ההמתנה, ובציבור רווחת הטענה כי בריטניה משתמשת בלגיון כמכשיר להגשמת החלוקה. אפילו ראש-הממשלה שאל אותו, לדבריו, אם הורה לגלאב להימנע מהתנגשות עם היהודים או שהוא פועל על דעת עצמו. בהמשך מברקו עמד קירקברייד על חומרת הדילמה שבפניה ניצב גלאב — להתקדם מרובה ולתקוף באזורים שנועדו למדינה היהודית, או לפעול להצלת ירושלים הערבית והמקומות הקדושים לאסלאם. גלאב בחר באפשרות השנייה, וקירקברייד לא הסתיר את תמיכתו בהחלטה זו, מפני שהצלת העיר הקדושה לאסלאם תעניק לעבדאללה יוקרה רבה בעיני העולם הערבי, ומה שחשוב יותר — תמנע את האשמת המלך בבגידה לאומית.⁹⁹

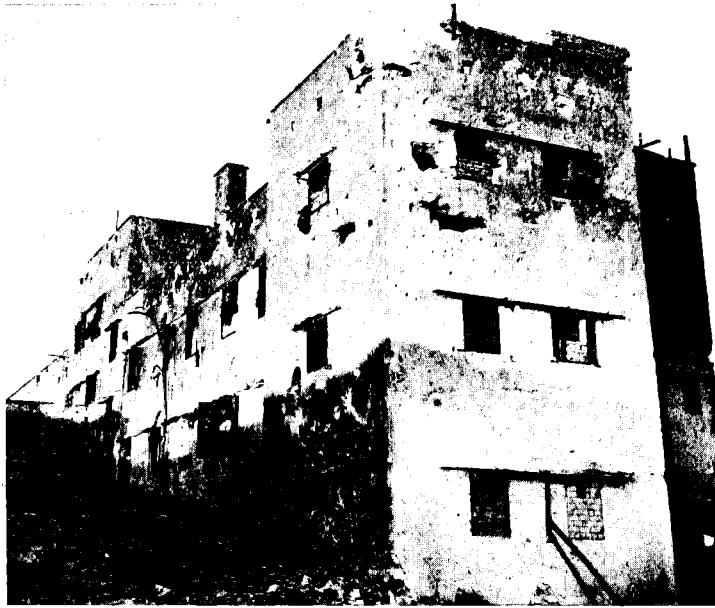
הערפת ההתערבות בירושלים על-פני התקפה על המדינה היהודית — על-אף שבשני המקרים היה משום פגיעה בסמכות האו"ם וסיכון בריטניה ועבר-ההירדן עם הארגון הבינלאומי — נבעה מטעמים מעשיים. המדינה היהודית הפכה מיד עם הקמתה לעובדה מוגמרת ומוכרת שעליה הגנו כוחות צבא ריבוניים; בירושלים, לעומת זאת, לא קמה סמכות מדינית של ממש, ולפיכך לא היה בהתערבות הלגיון משום הסתבכות עם כוח ריבוני. לאחר החלטת מועצת-הבטחון של האו"ם, ב-29 במאי, על הפוגה בקרבות בכל הארץ, הורתה ממשלת בריטניה להחזיר לעבר-ההירדן את הקצינים הבריטים המושאלים ללגיון, אך קירקברייד מצא דרך להתחמק מביצוע הוראה זו. הקצינים אמנם הוחזרו לעבר-ההירדן בזמן שנקבע, אך רק לזמן קצר ביותר, ואחר-כך שבו ליחידותיהם.¹⁰⁰

מורכבות הזירה המבצעית בירושלים לפני התערבות הלגיון גרמה לכך שמאמץ הלחימה של שני הצדדים 'נשאב' אליה. עד התערבות הלגיון התאפיינו מהלכי הערבים (בתוך העיר העתיקה) והיהודים (מחוצה לה) בשאיפה לממש במידה מירבית את היתרון המקומי שממנו נהנו, ובכך גררו שלא בטובתם לחץ חיצוני שהעמיד בסכנה את הישגיהם המקומיים. כך גרר לחץ הכוחות הבלתי-סדירים על הרובע היהודי התקפות יהודיות על העיר העתיקה, ואלה הביאו בתורן להתערבות הלגיון, לאחר שחסימת הכביש מן השפלה לירושלים בלטרון לא הפחיתה את עוצמת ההתקפות היהודיות על העיר העתיקה. שרשרת אירועים זו היתה במידה רבה תוצאה של הנתקים בתקשורת בין מפקדת ה'הגנה' בירושלים לבין כוחות המתנדבים הערבים, המלך עבדאללה והמפקד הבריטי

98 קירקברייד למשרד-החוץ, 8 במאי 1948, PRO. FO 371/68852/E6008; ראה גם מכתבו למשרד-החוץ, שנשלח בדואר רגיל ולא במברק, 'כדי שלא להעמיס על המערכת הטלגרפית', לדבריו, PRO. FO 371/68854/E7202, ראה התשובה המרגיעה מן המשרד, 28 במאי 1948, שם.

99 קירקברייד למשרד-החוץ 19 במאי 1948 (לעיל, הערה 85).

100 קירקברייד (לעיל, הערה 13), עמ' 34-36. ראה גרסתו של מוסא על כך, עמ' 242-246.

המבנה המרכזי של
קיבוץ רמת-רחל בתום
הקרבות

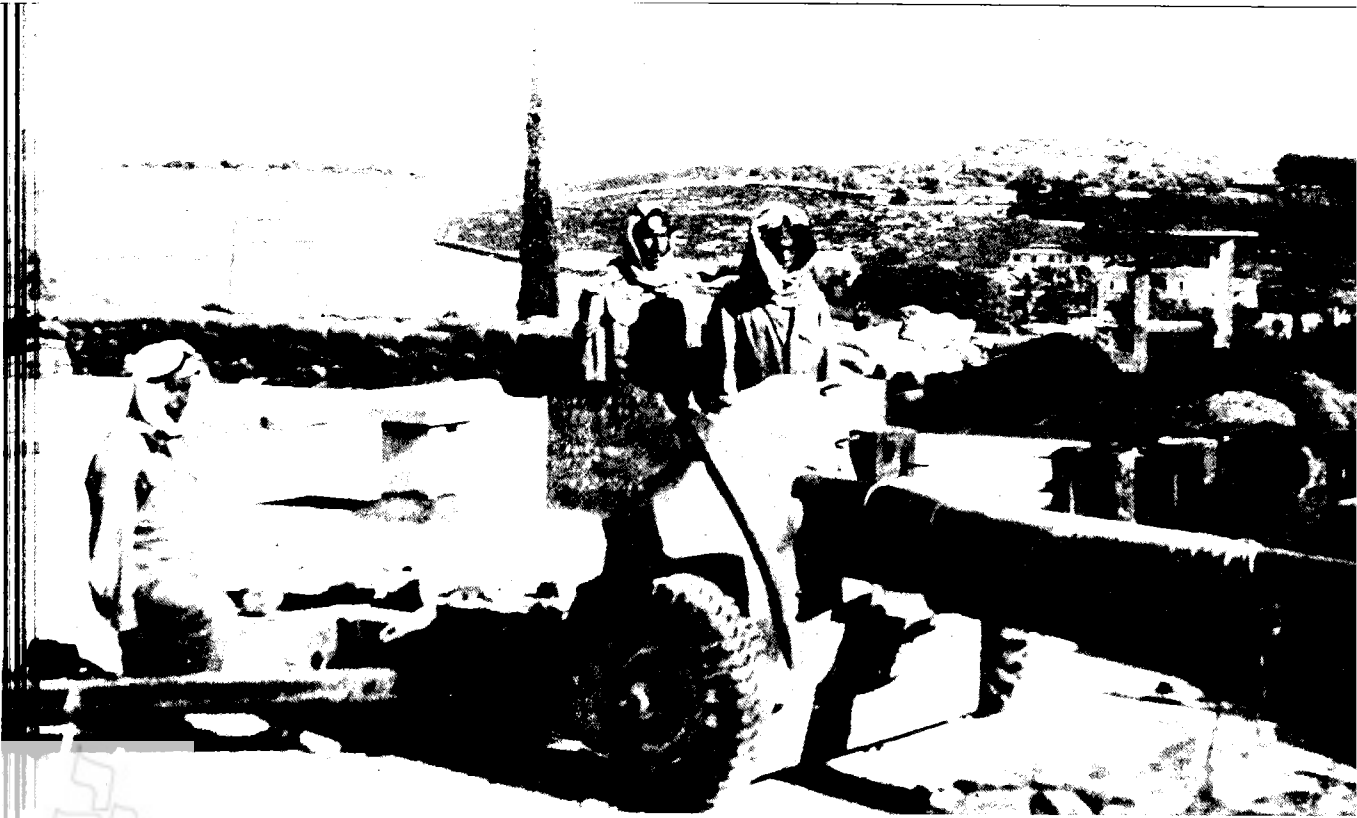
של הלגיון, ופרי הערכות מוטעות של הצדדים לגבי כוונות היריב. הפיצול בקרב הכוחות הערביים שפעלו בירושלים וסביבתה והעדר סמכות פיקודית מרכזית לכולם צמצמו עוד יותר את הסיכויים להבנה כלשהי שהיה בה כדי למנוע התנגשות בין הכוח היהודי ללגיון הערבי.

במצב יחסי הכוחות בין הצדדים במעגלים השונים לא יכול היה הצד היהודי לסמוך על כך שהלגיון יעמוד מנגד ולא יתערב כלל, או שיעמוד מנגד לזמן ממושך. אם לא היה בהתקפה על גוש-עציון כדי להסיר את הספקות בקרב הפיקוד היהודי באשר לכוונות הלגיון, הנה פעילותם ההתקפית של כוחות המתנדבים הערבים, גם לאחר הפלישה, לא הותירה מקום לתקווה להשיג רגיעה מוסכמת בחזית ירושלים. המשך ההפגזות של 'עבא ההצלה' על ירושלים, ההתקפה על נווה-יעקב ב-16 במאי, שאילצה את תושביה היהודים להתפנות, התקפה של כוח מתנדבים ופלוגת לגיון על רמת-רחל שבדרום העיר ב-19 במאי, שאליהם הצטרף כעבור חמישה ימים כוח מתנדבים מצרי שבא מכיוון חברון — כל אלה חייבו את מיפקדת ה'הגנה' לנקוט גישה של ניצול הזדמנויות מירבי ונקיטת מהלכים מקדימים. אמנם, מגמת מפקד ה'הגנה' בעיר, דוד שאלתיאל — כפי שהבין את מדיניות בן-גוריון — היתה כיבוש ירושלים כולה.¹⁰¹ 'יצחק לוי (לויצה), ממפקדי ה'הגנה' בעיר, טוען כי בין ה-14 ל-18 במאי הוחמצה הזדמנות לנצל את ההצלחה ולכבוש את כל העיר.¹⁰² אך ספק אם היתה זו משימה בת-ביצוע באותה עת, נוכח מגבלות הכוח היהודי והלחץ הכבד שהפעילו כוחות ערביים, מתנדבים וסדירים כאחד, על היישובים היהודיים המבודדים בשולי העיר. למרות זאת חזרו כוחות ה'הגנה' ותקפו את העיר העתיקה באותם ימים קשים, וזאת בראש וראשונה מתוך צורך דחוף למנוע את נפילת הרובע היהודי הנצור.

101 לויצה (לעיל, הערה 65), עמ' 361.

102 שם, עמ' 42, 234.

תוחת 6 ליטראות של
הלגיון, מנוקב רסיסים,
על גג משטרת לטרון
בתום יום הקרבות

התערבות הלגיון בקרבות בירושלים והצורך להגן על הישגיו נוכח התקפות נגד תבעו הקצאת כוחות גדולים מכפי יכולתו, בהתחשב במשימותיו האחרות. הפתרון לבעיה נמצא בשינוי יסודי של היערכות הלגיון וחלוקת האחריות לשטח שבשליטתו עם הצבא העיראקי, שמאמציו לחצות את הירדן בגזרת נהריים ולפלוש לשטח המדינה היהודית נכשלו. על ההיערכות החדשה של צבאות עבר-הירדן ועיראק הוחלט בפגישת פסגה ערבית מאולתרת, שנערכה בדורא שבדרום סוריה ב־20 במאי, בהשתתפות עבדאללה, העוצר העיראקי, נשיאי סוריה ולבנון ומפקדי צבאותיהם. תוצאות המפגש, שהיו למורת-רוחה של סוריה, שיקפו את הצלחת הלגיון בקרבות ירושלים ואת היוקרה שבה זכה לעומת כשלונם של הסורים והעיראקים. היוזמה לכינוס המפגש באה מצד נשיא סוריה ומזכיר הליגה הערבית, שביקשו לחייב את עבדאללה לשוב לתוכנית הפלישה המקורית ולהציב את עפולה כיעד המתקפה הערבית המשולבת. אך המלך דחה בתקיפות נסיונות אלה, בהדגישו את חשיבות ירושלים ואת גודל המאמץ שיידרש מן הלגיון כדי להשלים את מלאכתו בעיר.¹⁰³ ואמנם, בלא שיתוף-פעולה מצד הלגיון לא היה זה מעשי לחזור לתוכנית הפלישה המקורית.

הנה כי כן, ב־18 במאי פינה הלגיון הערבי את אזור שכס, ג'נין וטול-כרם, והעבירו לאחריות הצבא העיראקי. באותו יום נכנע הרובע היהודי למפקד הלגיון בעיר העתיקה, לאחר נסיונות נואשים בלתי-פוסקים מצד המפקדה היהודית בירושלים לבוא לעזרתו. שינויי ההיערכות של יחידות הלגיון אפשרו לגלאב לבסס את האחיזה בקו הגנה קצר יותר, שהשתרע מראש-העין

103 קירקברייד למשרד-החוץ, 21 במאי 1948, PRO, FO 371/68373/E6694; האשמי (לעיל, הערה 28), עמ' 223-225.

למרות הכשלונות הרצופים במערכה על לטרון, נמצא פתרון זמני וחלקי למצוקתה של ירושלים העברית בפתיחת דרך מאולתרת אליה במהלך השבוע הראשון של יוני ('דרך בורמה'). מיפקדת הלגיון התעלמה מן המאמץ לפרוץ דרך עוקפת לירושלים, אך ביוזמתם של קצינים זוטרים בלגיון וכוחות מתנדבים, שקיבלו מהם סיוע, נעשו נסיונות להפריע לפריצת 'דרך בורמה' ולמעבר שיירות אספקה.¹⁰⁵ הימנעות הלגיון מלפעול נגד 'דרך בורמה' עלתה בקנה אחד עם הגישה ההגנתית שנקטה מיפקדת הלגיון באזור זה מראשית המלחמה, מה גם שהיתה עשויה להפחית את הלחץ הישראלי על לטרון ואת סכנת כיבושה. הדרך עקפה את משלטי הלגיון, ואפשרה להעביר לעיר נשק, תחמושת ומזון בכמות מוגבלת, אס-כי לקראת תחילת ההפוגה הראשונה הלכה וגדלה כמות האספקה שהועברה בדרך זו. פתיחת 'דרך בורמה' אפשרה העברת משלוח נשק אל העיר אף בראשית תקופת ההפוגה, אך בלחץ הלגיון תבעו משקיפי האו"ם לקיים פיקוח גם על דרך זו, בהתאם להסכם הפסקת-האש. במחצית השנייה של יוני הסתיימה הנחת צינור דלק לירושלים, והוחל בהנחת צינור מים עקב סיורו העקבי של הלגיון, ששלט בתחנת השאיבה בלטרון, לאפשר את חידוש זרימת המים לעיר.

המאמץ הנואש של צה"ל להשתלט על לטרון בטרם תיכנס ההפוגה הראשונה לתוקפה מסתבר כראש ובראשונה על רקע המצוקה הקשה שבה היתה נתונה העיר העברית עקב דומחוסר בתחמושת ובנשק, וחמור עוד יותר, המחסור במים ובמזון. אולם דומה כי בשיקולי בן-גוריון, שחזר ודחק במטכ"ל לשוב ולתקוף את לטרון, תפס מקום מרכזי החשש מפני ניתוק העיר מגוף המדינה היהודית, אם לא יובטח פרוזדור יבשתי אליה מן השפלה. כך, למרות השיפור הניכר שחל במצב הגנת העיר העברית בהפוגה הראשונה, נותרה הרחבת הפרוזדור לירושלים מטרה אסטרטגית ראשונה במעלה לממשלת ישראל.¹⁰⁶

105 רוסאן (לעיל, הערה 46), עמ' 121; מוסא, עמ' 239-241; לויצה (לעיל, הערה 65), עמ' 286-292. ראה הסברו של בריוסף (לעיל, הערה 5), עמ' 78-79; קורצמן (לעיל, הערה 45), עמ' 485-486.

106 ברדט (Burdett) למזכיר-המדינה, 30 ביוני 1948, *FRUS*, עמ' 1158; תזכיר של מנהל ה-CIA, הילנקוטר (Hillenkoetter), לה' טרומן, 8 ביולי 1948, שם, עמ' 1200; הקונסול האמריקני החדש בירושלים, מקדונלד (Macdonald), למזכיר-המדינה, 8 ביולי 1948, שם, עמ' 1201. וראה הערת העורך, שם, וראה עוד להלן.